هەرێمی کوردستان – عێراق
وەزارەتی خوێندنی باڵا و
توێژینەوەی زانستی
زانکۆی بەیان

کوردۆلۆژی

نووسینی
م.ی. پێشرەو عەبدوڵڵا حەمەغریب
ماستەر لە ئەدەبی کوردی

٢٠١٥ – ٢٠١٦

پێشەکی

لەماوەی وانەوتنــەوەم لــەم چــەند ســاڵەی ڕابــردوودا، لــەوە گەیشــتم کــە ماددەی کوردۆلۆژی دەبێ دەربهێنرێت لەو قاڵبە مێژوویــیــەی بەبەریــدا بــڕاوە، بــەڵکو دەبێــت دەرگایــەکی مــەعریفی زانســتی بدۆزینــەوە بــۆ تێگەیشــتن لــە مێژووی کورد، بە مانایەکی تر، تیۆرێکی تۆکمە دبڕێــژین کــە هەماهــەنگ بێــت لەگەڵ هەموو دەرکەوتەکانی کورددا، بە (مێــژوو، جوگرافیــا، زمــان، ئــەدەب، کەلتور، ئاین.. هتد)ییەوە، کە ئەو بنەما گشتییە توانای تێگەیشتنی هــەبێت لە هەموو بەشە جیاجیاکانی کورد.

بۆیە وەك هەوڵێکی سەرەتایی دەستم کرد بەم کارە، هیوادارم توانیبێتم دەرگایەکی نوێم کردبێتەوە لەســەر کوردناســی، بەڕەچــاوکردنی ئــەوەی ئــەم کتێبە ئەوەندەی بۆ وانەوتنــەوە ڕێکخــراوە ئەوەنــدە وەك کتێبێــك کــارم تێــدا نەکردووە، بــەڵکو ویســتوومە بــەو مەعریفــە پێشــەکییە قوتــابی دەربهێــنم لــە باوێشکی ناو پۆل و ئاشــنای کەمــەوە بــە خــۆ ناســی، لەوێشــەوە بــە ناســینی نەتەوەکەی خۆی.

پێشڕەو عەبدوڵڵا

هەولێر

١٩/٠١/٢٠١٦

كوردۆلۆژی

چەمك و زاراوەی كوردۆلۆژی:

پاشگری (logy) ئاماژەیـە بـۆ زانسـت، بـە واتـای ئـەوەی كـە دەڵـێین سایكۆلۆژی، واتە زانستی شرۆڤەكردنی دەروون، یان بایەلۆژی، مانای زانستی لێكۆڵینەوەیە لە جەستە، كاتێك چەمكی كوردۆلۆژی بەكاردەبەین بۆ كـورد كۆمەڵێك پرسیار بەرۆكمان دەگرن، ئەوانیش ئەمانەن:

ئایـا كـورد وەك نەتەوەیـەكی زینـدوو كـە هێشـتا لـە گەشـەكردندایە چ زانستێك دەتوانێت مامەڵـەی لەگەڵـدا بكـات؟ ئایـا زانسـت كـە هەوڵـەكانی لـە چوارچێوەی ئەو شتانەن كە كۆنترۆڵكراون، چۆن دەتوانێت لەگەڵ نەتەوەیەك بە ناوی كوردەوە كە هێشتا لە رێگای چارەنووسیدایە مامەڵـە بكـات؟ ئەگـەر باسی زانستی ئەنثـرۆپۆلۆژی[1]، بكەین ئەوە بـۆ گـەلێكی وەك فیرعەونیـەكان جێگـەی ئەوەیـە متمانـەی پێبكـەین، چـونكە فیرعەونیـەكان بـەرەو كـەمال رۆیشتوون و كۆتایی هاتوە، بەڵام لە رووبەڕووبونەوەی ئـەم زانسـتانە لەگـەڵ كـوردا ئێمـە تووشـی كێشـە دەبینـەوە بۆیـە زاراوەی (كوردۆلـۆژی) خـودان ئاریشەیە و هێشتا چەمكی كوردناسی نزیكترە لە مەبەستەكەمان كـە ئـەویش هەوڵدانە بۆ ناسینی كورد. بۆ ئەوەی باسی (ناسین) بكەین دەربارەی شـتێك. سەرەتا دەبێت باسی ئەوە بكـەین خـودی (شـوناس_ناسـین) چییە؟ بـە بـێ تێگەیشتن لە مانـای شـوناس نـاتوانین لـە كـوردیش تێبگـەین، بۆیـە سـەرەتا هەوڵدەدەین ئەم چەمكە راڤەبكەین.

---

(١) ئەنثرۆپۆلۆژی: (Anthropology) وشەیەكی ئینگلیزیە كە لە بنەڕەتدا یونانیە و لـە دوو بـەش پێكهـاتوە (Anthropos) ئـەنپرۆبوس بـە واتـای (مرۆڤــ) لەگـەڵ (Locos) بە واتای زانست واتە: (زانستی مرۆڤناسی).

شوناس چییە؟

ناساندنی هەر شتێك سەرەتا بەوە دەست پێدەكات كە بە شوێنی خاڵە نەگۆڕەكانی ئەو شتەدا بگەڕێین، واتە شتە گۆڕاوەكان ناتوانن ببنە ناسەرەوەی شتەكان، چونكە دەگۆڕێت و لەسەر شێوازی خۆیان نامێننەوە، بۆیە شوناس نواندنەوەی شتە وەك خۆی، بەبێ ئەوەی گۆڕانی بەسەردابێت، ئێمە كاتێك دەڵێین مرۆڤ چییە؟ دێین وەسفی مرۆڤ دەكەین بە گشتی كە فۆرمێكی ئاوهای هەیە و خاوەن عەقڵە و ... تاد، واتە فۆرمە هەمەكیەكانی مرۆڤ باس دەكەین بە جۆرێك كە ئەو خەسڵەتانە لە مرۆڤێكی ئێستا و چەند هەزار ساڵەی پێش ئێستادا وەكو یەك وابێ و گۆڕانی بەسەردا نەهاتبێت.

نایەین باسی ئەوە بكەین بڵێین مرۆڤ چاوی رەشە و قژی رەشە و ... تاد واتە خەسڵەتی گۆڕاوی ناو مرۆڤ بكەینە شوناسی مرۆڤ، چونكە بەمە شوناسەكە دەگۆڕێت و ناگەینە خاڵی ناسین. ئەو فۆڕمە گشتیەش بە درێژای ژیان خۆی دەنوێنێتەوە و بەرگری لە نەگۆڕاوی خۆی دەكات، هەتا مرۆڤ بوونی خۆی بپارێزێت، چونكە گەر هاتوو بەرگری لەم فۆڕمە هەمەكیانە نەكرد و نەیپاراست ئەوا لە شوناسی مرۆڤ بوون دەچێتە دەر و دەبێە شتێكی تر، واتە شوناس نەگۆڕاوی شتەكانە و گۆڕاوی شتەكان ناگرێتەوە، ئێستا با بپرسین شوناسی كورد دەبێت چون مامەڵەی لەگەڵ بكەین.

شوناسی كورد:

پێش ئەوەی باسی شوناسی كورد بكەین نمونەیەك وەردەگرین بۆ زیاتر ئاشنابوونی بابەتەكەمان و دواتر ئەم نموونەیە دەكەین بە بنەما بۆ تێگەیشتن لە كورد، ئەگەر بمانەوێت لێكۆڵینەوە لە (كورسی) بكەین ئەوا دوو

تەوەر دەبێت جیا بکەینەوە، یەکەمیان: لایەنی دەرەوەی کورسی ئەوەیە ئێمە دیقەت لەو ماددەیە دەدەین کە کورسی لێدروستکراوە با بڵێین (دارە) و بە هۆی بزمارەوە پێکەوە بەستراوەتەوە و کراوە بە کورسی، ئەم لایەنە لایەنی دەرەوەی کورسیە، کە دەتوانرێت بگۆڕێت کە لە جیاتی (دار) (ئاسن) بەکاربهێنرێت یاخود لە جیاتی ئەوەی بۆ یەك نەفەر بێت، بکرێتە قەنەفە و چەندین کەس لەسەری دابنیشن، یاخود لە لاکێشەوە بکرێتە بازنەیی یان ... تاد، ئەم لایەنە ناودەنێین جەستەی کورسی، لایەنی ناوەوەی کورسی بریتیە لە (ئایدیا)ی کورسی کە راستەوخۆی پەیوەندی هەیە بەوەی کورسی چییە و بۆچی هاتۆتە ئاراوە؟ ئەم لایەنەش ناودەنێین رۆحی کورسی، واتە رۆحی کورسی ئایدیای کورسیە لە بیرکردنەوەی دارتاشێکدا، بەبێ بوونی ئەم رۆحە کورسی بوونی نیە، یاخود ئەم ئایدیایە پارێزگاری لە کورسی بوونی کورسی دەکات نەك تەختە و بزمار یاخود جەستەی کورسیەکە، جەستەی کورسی وەك لایەنی واقیعی کورسی هۆی بەدیارکەوتنی رۆحی کورسییە، ئەوەشی چییەتی کورسی دیاریدەکات ئایدیایە کە گۆڕانی بەسەردا نایەت، واتە کورسیەکی سەدەی بیست و دوو لەگەڵ کورسیەکی پێش سەدەکانی زاین لە رووی ئایدیاوە نەگۆڕاوە و ناشگۆڕێت، چونکە گەر بگۆڕێت ئەوا لە کورسێتی دەچێتە دەر و دەبێتە شتێکی تر، ئایدیاکەش ئاڕاستەی جەستەکە دەکات کە چۆنایەتی چۆن بێت و دار و ئاسنەکە بە پێی داخوازی ئایدیاکە دەجوڵێنەوە و ناشتوانین بیگۆڕین، هەروەها ئایدیاکە پەیوەستە بە هۆی دروستبونی کورسیەکەوە، کە بۆ دانیشتنە. واتە بە بەکارهێنانی کورسیەکە ئایدیاکە دەگاتە مەبەستی خۆی و لە واقیعدا شوناس وەردەگرێت.

ئێستا با بگەڕێینەوە بۆ سەر شوناسی نەتەوەی کورد ئێمە هەموو ئەوە دەزانین (کورد) وەك نەتەوەیەك خاونی جیاوازی خۆیەتی لەگەڵ هەموو گەلانی دنیا، هەر بۆیە پێی دەوترێت (کورد) واتە کوردێتی کورد ئەوەیە کە کوردە، نەك ئەوەیە کە عەرەب نیە، یاخود فارس نیە، بە مانایەکی دیکە کورد بوونی کورد پەیوەندی بە بوونی خۆیەوە هەیە نەك بە بوونی گەلانی دیکەوە، کوردیش وەك هەموو تەنێکی سروشت دوو بوار و دوو لایەنی جیایی هەیە بۆ لێکۆڵینەوە، یەکەمیان لایەنی دەرەوەی کوردە و دووەمیشیان لایەنی ناوەوەی کوردە، یاخود جەستەی نەتەوەیی کورد و رۆحی نەتەوەیی کورد.

جەستەی نەتەوەیی کورد ئەو سیما گشتیانەیە کە کوردی پێ دەناسرێتەوە وەك (زمان، کەلەتوور، ئایین، نیشتیمان، رەچەڵەك) لایەنی رۆحی نەتەوەیی کوردیش، ئایدیای کورد بوونە، کە خۆی لە جەستەکەدا (زمان، کەلوور، ئایین، نیشتیمان، رەچەڵەك) نمایشدەکات و ئاراستەیان دەکات، پاشان ئەو زانیاریەش کە کورد بۆچی دروستبوە، هەر لەناو ئایدیاکەدایە، بەڵام لەبەر ئەوەی کورد نەتەوەیە و خاڵقەکەی خودایە ناتوانین بڕۆینە ناو عەقڵیەتی خالق تا بزانین کورد بۆچی دروستبووە. دەبێت وەلامی ئەم پرسیارە لە ئەرزی واقیعدا بیدۆزینەوە واتە چاودێری کورد بکەین لە رابردوو و ئێستا و ئایندە بە کوێ دەگات و ئەو هەڵوێستانەی کورد بدۆزینەوە کە گۆرانی بەسەردا نەهاتووە لەوێوە دەتوانیین وێنە گشتییەکەی کورد وێنا بکەین. ئەو کات دەتوانین ئایدیەکە بزانین، بەڵام ئەمە مانای ئەوە نیە کە ئێمە دەرگامان لەسەر داخراوە نەخێر! بەڵکو دەتوانین دەروازە بدۆزینەوە بۆ ناسینی رۆحی کورد.

ئێستا گەر بێت و باسی شوناسی نەتەوەی کورد بکەین ئەوا هەروەك لە پێشتردا باسی شوناسمان کرد، دەبێت نەگۆڕەکانی کورد بدۆزینەوە پێشتریش باسی ئەوەمانکرد کە لایەن جەستەیی گۆڕانی بەسەردا دێت و دەگۆڕێت ئەوەی ناگۆڕێت لایەنی رۆحی و ئایدیاکەیە، کەواتە دەبێت ئێمە مامەڵە لەگەڵ ئایدیای کورد بکەین، بۆ ئەویە بیناسین ئایدیەکەش لەناو جەستەکەدایە و جەستەکەش دەگۆڕێت ئەدی چۆن کورد بناسین؟

ئێمە دەستمان گەیشتوە بە پرسیارێکی گرینگەوە دڵنیام گەر بێت و هەوڵی لەگەڵبدەین دەگەینە ئەنجامی سەرسوڕمانکەر بۆ خۆمان و بۆ دەوروبەرمان، کەواتە جارێ دێینە سەر باسکردنی جەستەی نەتەوە و لە کۆمەڵێك خاڵدا باسیاندەکەین بە ئاگای ئەوەی کە لەناو جەستەکەدا ئایدیاکە پارێزگاری لە نەگۆڕانی خۆی دەکات و کورد بوونی خۆی دەپارێزێت، پاشان هەوڵدەدەین لەگەڵ جەستەکەدا ئایدیاکە بدۆزینەوە.

کەواتە دوو رێگا هەیە بۆ ناسینی کورد، رێگەی یەکەم: واقعیەتی کوردە کە لە جەستەکەیدا خۆی نمایشدەکات، رێگەی دووەم ئایدیای کوردە ئەویش بەشێکی لەناو لایەنی واقعی کوردە و بەشەکەی دیکەی لەناو بیرباوەڕیەکانیەتی، بۆ لایەنی یەکەم کە لایەنی واقعیە سێ تەوەر دەستنیشاندەکەین:

١- مێژووی کورد.

٢- جوگرافیای کوردستان و کارێگەری لەسەر کەسایەتی کورد.

٣- تایبەتکارەکانی کوردبوون.

مێژوو

مێژووی کورد

ئەگەر باسی مێژووی کورد بکەین وەك کایەك کە دەکەوێتە سنوری لێکۆڵینەوە لە جەستەی نەتەوەی کورد، چونکە ئەو بەشەی لە ڕۆحی کورد کە لە مێژوودا دەرکەوتوووە تا ڕادەیەك چۆنایەتی بە خۆی بەخشیوە، بۆیە گرینگە بچینەوەسەر ئەو نووسینانەی لەسەر کورد نوسراون و پلە بەندیان بکەین لەژێر جۆرەکانی گێرانەوەی مێژوودا ڕێز بەندیان بکەین، دیارە باسکردنی کورد لە کۆنەوە و مێژووەکەی بیروڕای جیاوازی لەسەرە و هیچیان یەکلاکەرەوە نین (باسیلی نیکتین) لە کتێبەکەیدا بە ناوی (کورد لێکۆڵینەوەیەك سۆسۆلۆژی و مێژوویی) بە وردی باسی مێژووی کورد دەکات و کۆمەڵێك ڕای جیاواز دەخاتە ڕوو لەوانە:

یەکەم: زەینەفۆن:

کاتێك باسی پاشەکشەی هێزی یۆنانی دەکات لە نێوان ساڵەکانی (٤٠٠-٤٠١) پ .ز[1]، لە کوردستانی ئێستاوە بۆ دەریایی ڕەش باسی نەتەوەی کاردۆخیەکان دەکات و بە کوردیان ناودەبات سەرەڕای بوونی ڕای جیاواز کە کاردۆخیەکان کورد نەبوون وەك (هارتمان) و (ویسباخ) کە کاردۆخیەکان و کورد جیا دەکەنەوە.

---

(١) باسيلي نيكيتين، الكرد، دراسة سوسيولوجية وتاريخية، ترجمة: د. نوري طالباني، الطبعة السادسة، أربيل، ٢٠١٢، ل: ٣٢.

دووەم : تیۆری مینۆرسکی:

کاتێك ساڵی ١٩٨٣ لە برۆکسل لە کۆنگرەدا باسێکی لەسەر کورد پێشکەشکرد ئەوەی گوت کە کورد دەگەڕێنەوە بۆ (ماردییەکان) و ئەمانیش بۆ (ماندییەکان) لەگەڵ (کیرۆتۆنیەکان) تێکەڵ بوون خەڵکی ئەسڵی ناوچەکەبوون

سێیەم: تیۆری جافیتك و لۆك:

ئەمانیش بە شێوازێکی دیکە مێژووی کوردیان نوسیوەتەوە بە شێوازێك دەیگەڕێننەوە بۆ کاردۆخیەکان کە لە ساڵی ١٩١١ لە پاڵ ئەو مێژووە بڵاویانکردەوە.

چوارەم: کوردەکان:

کوردەکانیش بۆ خۆیان هەوڵی تاکە کەسیان هەبووە بۆ نوسینەوەی مێژووی کورد و ناسنامەی کورد. بۆ نموونە شەرەفنامە کە بە زمانی فارسی نوسراوە ئەمیر شەرەفخان لە ساڵی ١٥٩٦ ز کە باسی مێژووی کورد دەکات دەگەڕێتەوە بۆ ئەفسانەی زوحاك و کاوە، کە کوردەکان ئەو گەنجە رزگاربوانەن کە چونەتە شاخ و لەگەڵ جنۆکە تێکەڵبوون، پاشان سەید فەرەج الله زەکی ئەم رایەی رەتکردۆتەوە و بە درۆی زانیوە، هەروەها سەید محمد علی کوردەکان بە هیند و ئەورووپی ناساندوە، هەروەها جیمس هینری لە کتێبی (انتصار الحضارة) کورد دەباتەوە سەر ئارییەکان[1].

---

(١) د. إدريس عبد الله، کوردناسی، چاپخانەی منارە، چاپی یەکەم، هەولێر: ٢٠١٢: لا ١٢.

بەڕاستی گەر بڕوینە ناو مێژووە تووشی کێشەی گەورە د ەبینەوە کە مێژووی کورد چ ئەوانەی ئەوانەی ئەوروپی بوون چ ئەوانەی عەرەب بوون چ کوردەکان بە خۆشیان خاوەن بیروڕای جیاوازن و ناگەینە دەرئەنجامێکی دڵنیا و یەکلاکەرەوە، چونکە سەر بە لایەنی جەستەی نەتەوەیە و قابیلی گۆڕانە بۆیە باشترین شت ئەوەیە ئەم مێژووە دابەشبکەین.

بۆ ئەم دابەشکردنەوە سود لە هزرە فەلسەفیەکان فەیلەسوفی ئەڵمانی هیگل (١٧٧٠– ١٨٣١) وەردەگرین کە لە کتێبی (عەقڵ لە مێژوودا) مێژوومان بۆ شرۆڤە دەکات، بەمە دەتوانین ئەوە یەکلا بکەینەوە کە تا چەند پشت بە مێژوو ببەستین و لە کوێدا پەسەندی دەکەین و لە کوێدا وەلای دەنێین.

هیگل بەم شێوەیە جۆرەکانی مێژوو دیاریدەکات:

١- مێژووی واقعی (کارەکی):

ئەو مێژووەیە کە مێژوونوس راستەوخۆ بوونی هەیە لەناو رووداوەکەدا، واتە خۆی یەکێکە لەو شایەدانەی کە لەناو رووداوەکاندایە، ئەم مێژووەش کردەی وێناکردنی مێژوونوسە، واتە رووداوێکی واقیعی دەرکیمان هەیە مێژوونوس دەیکاتە وێناکردنێکی ناوەکی، جا ئەو ئەگەرانەش لە پێشەوەن کە ئایا مێژوونوس دەتوانێت هەموو شتەکان ببینێ یاخودا ببیستێ بە دڵنیایەوە نەخێر! تەنها ئەو رووداوانە دەگوازێتەوە کە خۆی دەیبینێ یاخود جێی بایەخی خۆیەتی.

ئەم جۆرە مێـژووە شـرۆڤەیەکی هەسـتەکیە دەربـارەی گەلەکـەمان، کـە مێژوونوس یاخود گێـڕەوەی باسـی هەڵسـوکەوتی گەلەکـەمان دەکـات لەگـەڵ شێوازی قسەکردن و جل بەرگ و نان خواردنیان و چۆنیەتی پێشوازیکردن لـە خەڵك و عادات و کەلتوری ئەو میللەتە.

هەموو ئەو باسانەش خۆیان لەسەر هەستەکانی مێژوونوس تۆمار دەکەن و لێکۆڵینەوە نین لە قـوڵایی و ڕۆحـی گەلـەکان، بۆیـە بـە تـەنیا ئـەم مێـژووە بـەس نیـە بـۆ ناسـینی گـەلان، چـونکە ئـەم مێـژووە خـۆی لەسـەر ئـەنجامی شتەکان بینا دەکات و ناچێتە ناو قوڵایی و جەوهەری شتەکان ئاشـکرا ناکـات باسی ئەوە دەکات کە کورد موسڵمان نـین، بـەڵام باسـی ئـەوە ناکـات بۆچـی کورد موسڵمان نین.

لە جۆری ئەم مێژوونوسانە، هێرۆدۆت (٤٨٤ – ٤٢٤ پ . ز) کە بە بـاوکی مێژوو ناسراوە، یەکەمین مێژوونوسە کە لە تەمەنی ٣٠ ساڵیدا گەشـتی کـردوە بۆ ئەفریقیا و میسر و پاشان گەڕاوەتەوە ئەسینای یۆنان و دەستی کردوە بۆ گێرانـەوەکانی دەربـارەی ئـەو گەلانـەی کـە بینیـونی. هـەروەها (ثـوکیدیـدز) (٤٦٥ – ٤٠٠ پ. ز) ئەمەیش مێژوونوسێکی یۆنانیـە ٥٠ سـاڵ پـاش هـیرۆدۆت ژیاوە کە هەمان ڕێبازی هیرۆدۆتی هەبوە لە گێڕانەوەدا.

خـۆ گـەر بێنـە سـەر ئـەو ڕۆژهەڵاتناسـانەی هاتونەتـە کوردسـتان و ئـەم ڕێبازەیـان پـەیڕەوکردوو زۆرن لەوانـە (منیۆرسـکی ١٨٧٧ – ١٩٦٦) قەشـە مۆریزیۆگـارزۆنی، ١٧٨٧، باسـیل نیکـتین ١٨٨٥– ١٩٦٠ کـریس کۆچـیرا .. تادا.

کە هەموو ئەم مێژوونوسانە یاخود ڕۆژهەڵاتناسانە هاتونەتە کوردستان و ڕاستەوخۆ مامەڵەیان کردوە لەگـەڵ گـەلی کـوردا و پاشـان یاداشـتی خۆیـان

نوسیوە و باسی کوردیان کردوە. وەك (ئەدمۆنس) کە حاکمی بەریتانیا بوە لە سلێمانی رۆژانە یاداشتی خۆی نوسیوە و باسی کوردی کردوە بەو شێوازە خۆی باوەڕی پێبووە یاخود لەو گۆشەیەوە کە ئەو رامانی خستۆتە سەر باسی کوردی کردووە.

٢- مێژووی تیۆری:

ئەم جۆرە مێژووە مێژوونوس لەناو رووداوەکاندا ژیاوە یاخود هی سەدەیەکی ترە بۆ نموونە شەرفخانی بەتلیسی ١٥٩٦ کە باسی بنەچەی کورد دەکات ناچارە بگەڕێتەوە بۆ سەرچاوە مێژوویەکان و کۆکردنەوە و پوختەکردنیان، واتە ئەم جۆرە مێژووە زیاتر پەیڕەوی رێبازێکی ئەکادیمی دەکات بە پێی ئەو رێبازانەی کە بوونیان هەیە، ئەم رێبازەش چوار شێوازی هەیە:

أ- **جۆری یەکەم** لە مێژووی تیۆری کارێکی تاکە کەسیە و مێژوونوس دەیەوێت تێگەیشتنێکی گشتی وێنا بکات لەسەر ئەو گەلە کە پەیڕەوی رێبازێکی تاکەکەسی دەکات، بۆ نموونە تیتوس لیفیوس (٥٩ پ. ز — ١٧ پ. ز) کە مێژوونوسێکی رۆمانی بوە کتێبەکەی ناوی (مێژووی رووما)یە کە باسی دروستبوونی دەوڵەتی رۆما دەکات لەسەرەتاوە (٧٥٣ پ. ز) تا مردنی لاوسس کە مێژوونوسێکی بەناوبانگە و هەڵەی ئەوە بووە پشتی بەستوە بە کۆمەڵێك چیرۆکی خەیاڵی ئەفسانە کە پێش ئەو باسیانکردووە.

ئەم مێژووە مێژوویێیەکی گێراوەیە کە مێژوونوس پاڵپشت بە مێژووەکانی پێش خۆی جارێکی دیکە دەیگێڕێتەوە، هەروەك زۆرێك لەو لەو

ڕۆژهەڵاتناسانەی باسی بنەمای کورد دەکەن دەگەڕێنەوە بۆ رای زانایان و ڕۆژهەڵاتناسانی پێش خۆیان. لەوانە مینورسکی، باسیك نیکتن، کە پشت دەبەستن بە رای شەرەفخان و پێشینەکانی خۆیان.

ب - **جۆری دووەم** لە مێژووی تیۆری مێژووی پراگماتیك Pragmaticalئەم مێژووە گرنگی داوە بە ئاکار و بیرباوەڕ و بە جۆرێك سود لە مێژوو وەردەگرێت بۆ ئەوەی بە خۆدا بچنەوە و لەئەمرۆمان بگەین، بەڵام ئەم مێژووەش خاوەنی کێشەی خۆیەتی، چونکە مێژووی خۆی دووبارە ناکاتەوە وەك خۆی، لەبەر ئەوەی هەل و مەرجەکان دەگۆڕێت و زەمان و شوێن گۆڕانیان بەسەردا دێت لەگەڵ کاراکتەرەکان، دەشێ شتێك بۆ ئەو سەردەمە باش بووبێت ئەمڕۆ خراپ بێت.

جـ - **جۆری سێیەم:** مێژوویەکی رەخنە ئامێزە، بە جۆرێك بە چاوێکی رەخنەوە سەیری مێژوو دەکرێت و خاڵە لاوازەکان دەستنیشاندەکات کە بە (مێژووی مێژوو) بەناوبانگە، چونکە مێژووەکە هەڵدەسەنگێنێ لە رووی راستەقینە و مەعقولیەت و دروستی و نادروستیەوە، رەخنەکەش پاڵپشت نیە، بە بەڵگەی مادی و بەردەست بەڵکو لەسەر بیروڕای خۆی دادەمەزرێت کە هەوڵی زۆر کەم بەدیدەکرێت لەناو کوردا بۆ ئەم جۆرە مێژووە.

د_ **جۆری چوارەم** لە مێژوو تیۆری، گرنگی بە مێژووی هەندەکی دەدات واتە مێژوو بەش بەش دەکات و بە جیا لێی دەکۆڵێتەوە وەك مێژووی هونەر، مێژووی مۆسیقا، مێژووی ئایین ئەمەش ئاوری لێنەدراوەتەوە. لە لایەن کوردەوە هەندێك نوسراوی کەممان هەیە وەك مێژووی ئەدەبی کوردی

ماموستا مارف خەزنەدار کە ئەمەش ئەو پرسیارە بە دوای خۆیدا دەهێنێ کە ئایا تایبەتمەندی ئەم بەشانە بەرەو بیرۆکەیەکی هەمەکیمان نابات دەربارەی گەلەکەمان، یاخود رۆحی گەلێك بە جیا دەردەکەوێت لەناو ئاین و هونەر یاسا و ... تاد. هەر ئەم پرسیارە زەرورەتی ئەوە دروستدەکات بە شوێن مێژوویەکی دیکەدا بگەڕێین کە ئەویش جۆری سێهەمی مێژووە، ئەویش مێژووی فەلسەفییە.

٣ـ مێژووی فەلسەفی یاخود مێژووی روح:

مێژووی فەلسەفی لێکۆڵینەوەیەکی فیکری و مەعریفییە بۆ مێژوو، چونکە فکر و بیروباوەڕ جەوهەری مرۆڤە نەك جۆری زمان، خاك، نەتەوە، ئایین ... تاد) ئەمەش جیاکەرەوەی مرۆڤە لەگەڵ ئاژەڵدا، فکر بنەمایە بۆ هەستکردن و بیرکردن ئیرادە و هەموو هەستەکانی مرۆڤ. مێژووی فەلسەفی مێژوویەکە کە مامەڵە لەگەڵ رووداوەکان ناکات وەك مێژوو یاخود وەك ساڵ و شوێن و وەسفکردنی کەسەکان و جۆری شتەکان، واتە مێژوویەکی هەستەکی نیە، بەڵکو مێژوویەکی عەقڵیە لەناو رووداوەکاندا بە شوێن بنەما گشتیەکانی رۆحی ئەو نەتەوەیەدا دەگەڕێت کە مامەڵە دەکات، واتە ئەگەر شرۆڤەی نەتەوەی کورد بکات، بە شوێن رۆحی نەتەوەدا دەگەڕێت ئەویش لە دوو بواری جیاوازدا:

١- دۆزینەوەی رۆحی کورد لە دەرکەوتەکانیدا:

ئەم جۆرە گەڕانە بۆ ئە وەیە خاڵی لێکچوون بدۆزیتەوە لەناو ئەو مێژووە بەجێماوەدا یاخود لە پێکهاتەی نەتەوەکەدا، واتەکاتێك لێکۆڵینەوە ئەنجام دەدات لەسەر ئایین و ئاینداری لە کوردا بە شوێن ئەوەدا

دەگەڕێت کە کورد بوون چۆن لەناو ئاینداریدا بەرجەتسە دەبێت ئایا میانڕەوە یان توندڕەو، ئاخۆ جیاوازی چیە لەگەڵ نەتەوەکانی تردا، ئەم رۆحە بە گۆڕانی ئاینەکان وەك (یەهودی و مەسیحی و ئیسلام) کە بە قۆناغی جیا جیا هاتون بەسەر کوردا، گۆڕانی بەسەردا هاتوە؟ یاخود لە کەلتور و بیروباوەڕەکەیدا چۆن خۆی نمایش دەکات ؟بۆ گەیشتن بە حەقیقەتی کورد، چونکە ئێمە پێشتر باسی ئایدیامان کرد کە گۆڕانی بەسەردا نایێت و بەردەوام پارێزگاری لە بوونی خۆی دەکات، پاشان دێت لە زەمینەی سیاسەتدا شرۆڤەی ئەم رۆحە دەکات بزانێت چۆن مامەڵە لەگەڵ رووداوەکان دەکات، بۆ زیاتر روونکردنەوەی ئەم باسە ئێمەش نموونەی سەرکردەی سیاسی کورد وەردەگرین و پاشان هەوڵدەدەین بەم رێبازە خوێندنەوە بۆ هەڵوێستەکانیان بکەین.

نموونەی یەکەم: سەلاحەدینی ئەیوبی (١١٣٨ ز – ١١٩٣)[1]:

ئەم پیاوە سەرکردەیەکی کورد بووە کە شەڕی ئیسلامی لەگەڵ خاچپەرستەکان کردوە بە جۆرێك وەك دوژمن مامەڵەی لەگەڵ خاچ

---

(١) سەلاحەدینی ئەیوبی (١١٣٨– ١١٩٣ز) ناوی مظفر صلاح الدین ئەیبوی کوڕی مەڕوان کوڕی یەعقوب دوینە، لەناوچەی زرارەتی لەدایکبوە و دامەزرێنەری دەوڵەتی ئەیوبیەکان بووە دوای بە کوتاهێنانی دەوڵەتی فاگمیەکان کە نزیکەی ٢٦٢ ساڵ حوکمیان کرد، دەسەلاتی دەوڵەتی ئەمەوی میسر و شام و حیجاز و یەمەنی گرتۆتەوە، بە هۆی کەسایەتیە بەرچاو و سادە و لە خواترسانەکەیەوە لە زۆربەی شیعری ئینگلیزی و فەرەنسی باسی لێوەکراوە، و موسڵمانێکی سۆفی مەزهەب بووە سەر بە تەریقەتی قادری بووە.

پەرستەکان نەکردوە، کە بە هەموو جۆرێك قەتل و عامیان بکات، بەڵکو لەناو دوژمنایەتیاندا چاوی لە دۆستایەتیان بوە، تا ئەگاتە رادەیەك (ریتشارد) (شێردل) کە سەرپەرشتی خاچ پەرستەکان بووە هێند سەرسامی کەسایەتی سەلاحەدین بووە، (خوشکی) خۆی پێشنیار دەکات بۆ ئەوەی سەلاحەدین ئەیوبی مارەیبکات. یاخود کاتێك (شێردل) نەخۆشدەکەوێت سەلاحەدین خۆی دکتۆری تایبەت دەبات بۆ چارەکردنی لەو لاشەوە خەلیفەی (عەباسی) موسڵمانان لە ئەستەمبۆڵ چاوی لە دەستی سەڵاحەدین بووە، خاچ پەرستەکان لەناو ببات، بەلاَم سەلاحەدین چونکە کورد بوون، لەناویادا بوونی هەبووە وەك ئایدیایەك ئاڕاستەی کردوە، توانیویەتی هاوسەنگی بپارێزێت لە نێوان داواکاری خاچ پەرستەکان هەروەها هاوسەنگی ناو جیهانی ئیسلامیش بپارێزێت کە فاتمیەکان ویستویانە دەوڵەتی شیعە لە وڵاتی میسردا دروست بکەن.

بە مانایەکی تر رۆحی کوردی رۆحێکی هاوسەنگی پارێزە، توانای یەکخستنی بیروباوەڕە جیاوازەکانی هەیە و حەکەمێکی زۆرباشە و حەق بۆ هەموو کەسێك وەردەگرێت، بەلاَم ناتوانێت حەق بۆ خۆی وەربگرێت. یاخودبە مانایەکی دیکە ناتوانێ گەورەیی سەرخۆی بکات بەس دەتوانێت گەورەیی سەر هەموو کەسێك ئەنجامبدات بە یەکسانی و عەدالەت. ئەگەر بەراوردێك لە نێوان سەلاحەدین و بەڕێز (مام جەلال تاڵەبانی) بکەین سەیر دەکەین یەك ئایدیا هەیە لەنێوانیان ئیشدەکات ئەویش کورد بوونە، بەڕێز (مام جەلال) کاتێك سەرۆکی عێراق بوو دڵی عەرەبەکانیشی راگرتبوو توانیبووی هاوسەنگی نێوان هێزە جیاوازەکان بدۆزێتەوە ئیدارەشیان بکات. واتە عەرەبێك هەستی نەکردوە کوردی لە پێش ئەوەوە داناوە، ئەم رۆحە

بەجۆرێك كاردەكات خۆی نیشاندەداتەوە، بەڵام نەك بۆ هەموو كەسێك، بەڵكو خۆی نیشانی كەسانێك دەدات كە خۆیان پاككردبێتەوە لە نەتەوە پەرستی و بیروڕای وا كە خۆی لە خۆ پەسەندی و خۆزاڵكردندا دەبینییێتەوە، واتە ئێمە یەك ڕۆحمان هەیە بەڵام دەركەوتەی جیاجیای هەیە بە پێی شوێن و كاتی جیاواز و وەزیفەی جیاوازیش ئەنجامدەدات.

نموونەی دووەم: قازی محمد (١٩٠٠ – ١٩٤٧)[١]:

قازی محمد سەرۆكی كۆماری مهاباد بوو لەساڵی ١٩٤٦ لە كاتی روخانی كۆماردا بە پیلانی وڵاتانی درەوە و شای ئێران خۆی و كۆمەڵێك لە هاوریّ و خزمانی لە شاری مەهابادی كوردستانی رۆژهەڵاتدا مایەوە و راینەكرد و چارەنووسی خۆی رووبەڕووی ئەنجامێكی نەزانراو كردەوە كە یان دەیكوژن یان بەندی دەكەن، واتە مردنی هەڵبژارد بەسەر ژیاندا دیارە ئەم هەڵوێستەش هەڵوێستێكی كوردانە و هەماهەنگە بە رۆحی كورد و لەو ساتەدا ئەو رۆحە ئەو فەرمانە دەخاتە سەرشانی قازی محمد و هاوڕێكانی و ئەویش بە خۆشحاڵیەوە قبوڵی دەكات كەوا ئامادەبێت جەستەكەی بمریّ لە پێناوی رۆحەكەدا، كە بە زیندووی ماوەتەوە و بۆتە هەوێنی لە دایك بوونی شۆڕش و مانەوەی ئەو ئایدیایە هەتا كۆتایی دنیا، ئەم جۆرە لە مێژووی فەلسەڤ چاوی تیژ دەكاتەوە لەسەر ئەو رۆحە نەك لەسەر ئەوەی قازی محمد لە كویّ گیرا ساڵی چەند بوو كیّ لە سیدارەیدا چۆن دادگاییەكی بەڕێوەچوو، ئەم جۆرانە

---

(١) قازی محمد (١٩٩– ١٩٤٧): كوڕی قازی علی كوڕی قاسم كوڕی میرزا ئەحمەدە و لە ساڵی ١٩٠٠ لە شاری مەهاباد لەدایكبوە و لە رۆژی ٣١/ ٣ ١٩٤٧ بە دەستی فارسەكان لە ساحەی چوارچرا لە سیدارە درا.

هـەموو دەچـنە نـاو سـنوری مێـژوو. لـە سـنوری مێـژووی فەلسـەفیدایە بـۆ کوردیش ئەم جۆرە لە مێژوو لە توانایدایە مامەڵە لەگەڵ کورد بکـات، چـونکە مێژووەکانی دیکـە پێویسـتی بـە بەڵگـە و خـاڵی یەکلایکەرەوەیـە و کـوردیش مێژووەکەی و بەڵگەکانی یان بزربون یـاخود شـێوێنراون، بۆیـە بـۆ گـەڕان بـە شوێن کوردا دەبێت ئەم جۆرە لە مێژوو هەڵبژێرین.

نموونەی سێیەم: مەلا مستەفای بارزان (١٩٠٣- ١٩٧٩):

دوای روخانی کۆماری مهاباد لە سـاڵی ١٩٤٦ مـەلا مسـتەفا و هاوڕێکـانی کە تا ئەو کات وەك سەربازێکی قازی محمد خزمەتی ئەو کۆمارەیان دەکـرد و ویستیان بگەڕێنەوە عێراق بەڵام بارزانی لە عێراقیش داواکـرا بـوو، بۆیـە ژن و منداڵەکانی سپارد بە برا گەورەی (شێخ ئەحمەد) کە ئەو کات بەڕێز مەسـعود بـارزانی شـیرەخۆرە بـووە، ئـەوەبوو شـێخ ئەحمـەد گەڕایـەوە عێـراق لەبـەر خـاتری پاراسـتنی رۆحـی ژن و منداڵـەکان و خـۆی کـردە قوربـانی پاراسـتنی نەوەی دواڕۆژ هەتا کۆتایی ژیانی لـە زینـدان مایـەوەو کـە ئـەم قوربانیدانـەی شێخ ئەحمەد سەیر بکەین لەگەڵ قوربانیدانی (قازی محمد) سەیر دەکەین لـە یەك سەرچاوەوە ئاویان خواردۆتـەوە، ئـەویش رۆحـی کـوردە، واتـە رۆحەکـە یـەك فـەرمان دەردەکـات بـۆ هـەردوکیان، هەردووکیشـیان بـە خۆشـحاڵیەوە قبوڵی دەکەن و ئایندەی کورد دەپارێزن، پاشان مەلا مستەفا خـۆی و (٥٠٠) هاوەڵی دەڕۆن بێ ئەوەی بزانن بۆ کوێ دەچن، هـەتا کاتێـك بـارزانی دەڵێـت من دەڕۆم بۆ مردن کێ دێت لەگەڵم؟

ئەوەبوو (٥٠٠) هاوەڵ دەچـنە پـاڵی و بـەرەو مـردن دەڕۆن، بـێ ئـەوەی بزانن رووەو کوێ هەنگاو دەنێن هـەتا ئـاوی ئـاراس دەپـەڕنـەوە و دەچـنە نـاو

خاکی روسیاوە، دوای زیاتر لە (١٢) ساڵ بەسەر بەرزی دەگەڕێنەوە بۆ کوردستان، ئەوەی لێرەدا مەبەستمانە نەگێڕانەوەی ڕووداوەکە نیە بە مەبەستی گێڕانەوە، بەڵگو گێرانەوەی ڕووداوەکەیە بۆ سەیرکردنی ئەو ڕۆحەی بەرەو مردن دەڕوات، ئەو ئایدیایەی کوردبوو نمایشدەکات دیارە کورد کاتێك دەچێتەوە ناو خۆی و بە پێی ئەم ئایدیایە مامەڵە دەکات، هەمیشە هەڵوێستێك دەنوێنێ، کەچاوەڕواننەکراوە و وەك دژە باوێك خۆی نمایش دەکات. بە جۆرێك دەتوانین ڕەگەزەکانی ئەفسانەی تێدا بدۆزینەوە، هەر ئەم ترسەشە وای لە وڵاتانی دەرەوە وەك ئەمریکا و بەریتانیا کردوە کە هەتا ئێستا ترسێکی گەورەیان هەیە لە دەرکەوتنی کورد، چونکە ناتوانن پێشبینی ئەوە دەرکەوتنە بکەن، لەبەر ئەوەی کورد کە دەگاتە ئەو ئاستە بە پێی بنەما سیاسیەکان نێو دەوڵەتی و بەرژەوەندی پاراستنی خۆی مامەڵە ناکات، بەڵکو بە پێی ی ئەو ئایدیایە مامەڵە دەکات و ئایدیاکەش هەمیشە شتی چاوەڕواننەکراو تازە بەرهەم دەهێنێ، کە نامۆیە بە عەقڵی ئەمریکی و ئەوڕوپی و بەریتانی.

واتە مێژووی فەلسەفی مێژووی ڕۆحی گەلەکانە و دیارخستن و دۆزینەوەی ئەو ڕۆحە بزربووەیە لە مێژوودا ئەم جۆری یەکەمە لە مێژووی فەلسەفی مرۆیەکی ناکوردیش دەتوانێت ئەنجامی بدات بە مەرجێك عاشقی کورد بێت واتە هەر بیانیەك یاخود هەر لێکۆلەرێك لەهەر نەتەوەیەك بێت دەکرێت ئەم کارە بکات بەس بە مەرجێ عەشقی کوردببێت ، چونکە بێ بوونی ئەو عەشقە ئەو ڕۆحە خۆی دەشارێتەوە خۆی نیشانی لێکۆلەرەکە نادات، بەمەش ناچارە بیروڕای دژ بەکاربهێنێت و لە ناسینی کوردا ناتوانێت لە خاڵی مەبەست بدات.

٢ـ دۆزینەوەی رۆحی کورد لەخۆیدا:

ئەم جۆرە گەڕانە و هەستپێکردنە تەنها کورد خۆی دەتوانێت ئەنجامی بدات و تا کوردێك یا پسپۆڕێك ئەکادیمیش بێت لە توانایدا نیە بگاتە ئاستە قوڵەکانی رۆحی کورد، چونکە کاتێك ئەم رۆحە وەعی پەیدا دەکات بەرامبەر بە خۆی بەشێك لەم وەعیە وەك ماتەوزەیەك دەمێنێتەوە نایتە ناو زمانەوە، بەڵکو لە کرداردا زۆر بە شاراوەیی خۆی نمایش دەکات، مەرجی ئەم ناسینەش یەك شتە ئەویش (ئازادییە) چونکە (خەسڵەتەکانی رۆح بە دیارناکەون ئەگەر ئازادی نەبێت)[1]، بە مانایەکی دیکە ئەگەر ئایدیاکە خۆی دانەماڵێ لەو هەموو جەستەیی هەیەتی توانای ئەوەی نیە خۆی بناسێ یاخود خۆی بنوێنێتەوە جارێکی دیکە، ئەمەش بە سروشتی روودەدات، چونکە ئەو کەسانەی دەمرن و ئەم جۆرە مەعریفەیە پەیدا دەکەن دەمرن و رۆحەکە دەمێنێتەوە دەبێ کەسێك هەبێت خۆی یەکسان بکاتەوە بەو ئایدیایە، ئەو کاتە ئەو ئایدیایە رازی دەبێت لەو کەسەدا دەرکەوێت ئەمە دەرکەوتنەش لە ئایندا روودەدات، بۆیە بۆ گەڕان بۆ کورد لە لای خۆی ناتوانین لای مێژوونوسەکان بیدۆزینەوە، چونکە مێژوونووس و رۆشنبیر و بیرمەندەکانی کورد زۆربەیان کاریگەرن بە فکری دەرەوەی ئەم شێوازە. بەڵکو دەبێت بگەڕێینەوە بۆ پیاوە ئاینەکانی کورد، ئەوانەی پێشەنگ و سەرمەشقی رۆحی بوون بۆ گەلی کورد وەك (سەعید نورسی) و (شێخ مارف نودەیی) و (کاك ئەحمەدی شێخ) و (مەولانا خالیدی نەقشبەندی) و (مەلا عبد الکریمی

---

(١) هیجل، العقل فی التاریخ،المجلد الاول، ت: د امام عبدالفتاح امام، گبعە الپالپە، ٢٠٠٧، ص ٨٧

مودەریس) .... تاد.ئەم گەڕانەش بە زۆری لە ئاکاریاندا دەکرێت وەك لەناو نوسینەکانیاندا.

بەشێکی تری ئەم ناسینە لەناو شیعری کوردیدا بەرجەستەیە، چونکە شیعر بە دیوێکی تردا قسەکردنە لەگەڵ خۆت واتە رۆحی کەسە کە قسە دەکات و جەستەکەشی گوێگرە، بۆیە شیعری کوردی زەمینەیەکی زۆر لە بارە بۆ ناسینی رۆحی کورد ئەویش بە مەرجی ئەو ئەو ئازادییەی باسمان کرد واتە شاعیرەکە خۆی داماڵیوە لە هەموو هێزێکی دەرەوەی خۆی بە بۆچون و ئایدۆلۆژیا و تەنانەت رایەکانی خۆشیەوە واتە هەموو ئەو دەنگ و هێزانە بێدەنگدەکات لە ناوخۆیدا هەتا روحەکە بە قسە دێت و زانیاری دەگوازێتەوە لەسەر خۆی ئەم ناسینەش لای (ئەحمەدی خانی) و (مەلای جەزیری) و (بابا تاهیری هەمەدانی) و (مەحوی) و (مەولەوی تاوەگۆزی) و شیعری ئاینی یارساکان و یەزیدیەکان و ئاینەکانی دیکەی کوردی دەدۆزرێتەوە.

جوگرافیا

جوگرافیای کوردستان و کاریگەری لەسەر کەسایەتی کورد:

کوردستانی گەورە لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا سەر بە کیشوەری ئاسیاییە و دەکەوێتە باشوری ئەو کیشوەرە و سنورەکەی لە باکورەوە لەگەڵ ئازربێجان و ئەرمینیا و تورکیا دایە و لە باشورەوە ئێران و کەنداوی عەرەبی و لە ڕۆژهەڵاتەوە ئێران و لە ڕۆژئاواشەوە عێراق و سوریا دەگرێتەوە[١].

نەخشەی کوردستانی گەورەش کۆمەڵێك نیشتمان پەروەرانی کورد ساڵی ١٩٤٨ دایانە نەتەوە یەکگرتوەکان[٢]، بەڵام کوردێکی زۆریش لە دەرەوەی ئەو نەخشەیە دەژیت لە رووی جیۆپۆلیتکەوە ناوچەیەکی شاخاویەوە و ئەم شاخانەش هەر لە کۆنەوە دۆستی کوردەکان بوون و وتراوە کورد جگە لە شاخەکان کەسی دیکەی نیە. تۆپۆگرافیای کوردستان دابەشدەبێتە سەر سێ ناوچەی جیاواز[٣]:

١- **ناوچە شاخاوییەکان:** کە نزیکەی ١٢٢ چیا لە کوردستاندا بونیان هەیە، گرنگترینیان چیای (زاگرۆس)ە کە درێژیەکەی ١٤٠٠کم و رووبەری ئەم زنجیرە چیایە ٣٣٢٠٠٠ چوار گۆشەیە.

٢- **گردەکان:** کە بەشێکی جوگرافیای کوردستان پێك دەهێنێت، کە لە شاخەکان نزمترن و بە کەڵکن بۆ وڵاخداری و شوانکاری و گرنگترین گردەکانیش (بایەزید، بەزرنجە، کەرکوك، باشیلەر، کواندە)ە.

---

(١) کورد ناسی، د. ئیدرس عبد الله، ل: ١٤.

(٢) مارتین ڤان برۆمسن، ئاغا و شێخ و دەوڵەت، بەرگی یەکەم، وەرگێڕانی: کوردۆ، چاپی چوارەم، سلێمانی، ٢٠٠٣، ل: ٣٧.

(٣)د. نەریمان خۆشناو، پ.ی. ناوخۆش، د. ئیدریس عبدالله، کۆردۆلۆجی، چاپخانەی هێڤی، چاپی سیازدەهەم، هەولێر، ٢٠١٤. ل: ٢٨- ٣٠.

٣- **دەشتەکان:** دەشتەکانی کوردستان پان و بەرینن ١٥٪ی خاکی کوردستان پێکدەهێنن و مەڵبەندێکی زۆر لە بارن بۆ کشتوکاڵ و شوانکاری و گرنگترین دەشتەکانیش: (حەویجە، رانیە، شەنگار، سلێمانی، سندی، شارەزوور، قەراج و کەندێناوە، هەولێر، شوری مەریوان، ماردین، ئورفە ... تاد).

بەشەکانی کوردستان:

١) کوردستانی باکور:

٢) کوردستانی باشور:

٣) کوردستانی رۆژئاوا:

٤) کوردستانی رۆژهەلات:

ئەویی بۆ ئێمە گرینگە ئەوەیە سەرەرای سروشتی جوگرافیای کوردستان و لە باری ئاو هەواکەی کەهەر چوار وەرزی ساڵی تێدا خۆیان نمایشدەکەن، ئەوەیە جوگرافیای وەك زەمینە و کەش و هەواو هەڵبـژاردنی جۆری ژیان و چۆنیەتی ژیان دەخاتە بەردەم مرۆڤ، ئەوانەی لە سەر دەریاکان دەژین ناچارن بژێویی ژیانیان لە دەریادا دەربهێنن و مامەڵە لەگەڵ رۆحی فراوانی دەریا بکەن و بەردەوام بیر لەوە بکەنەوە لەوبەری دەریا چ باسە.

بۆیە باسکردنی جوگرافیای کوردستان و بە تەنها ناساندنی هیچ زیادەیەك ناخاتە سەر مەعریفەی مرۆڤ دەبێت ئەو پەیوەندیە رۆحی و سروشتیە بدۆزینەوە و پاشانیش چۆن رەنگدەداتەوە لەناو کەلتورو بیروباوەڕدا، بەوەی لە پێشدا زۆر بە کورتی باسی جوگرافیامان کرد و

زۆربەی کوردناسەکان باسیان کردووە، کورد بۆ سەرچاوەی ئـابوری و ژیـانی پشتی بە کشتوکاڵ و ئاژەڵداری[1] بەستوە.

١- ئاژەڵداری:

هەرچـی ناوچـە شـاخاویەکان و گردەکانـە کوردیـان ناچـار کـردوە کـە خـەریکی ئاژەڵداری بێـت و لەگـەڵ بـوونی پارچـە زەوییـەکی تـریش خـەریکی کشتوکاڵ بێت، بۆیە بەڕێوەچوونی ژیانی ڕۆژانـەی، لـەو کۆمەڵگایانـەی زیـاتر خەریکی ئاژەڵدارین سیستەمی خێزانی سیستەمێکی باوك سالاریە بـە جۆرێـك باوك لە خێزاندا لەگەڵ ئەوەی خاوەنی ئاژەڵەکانە بە هەمان شێوەش خاوەنی ژن و منداڵەکانیەتی. واتە ژنەکە تەواوکەری ئەو ئاژەڵدارییە کە ناچـارە لەگـەڵ کاری ڕۆژانەی خۆی کاری ئاژەڵداری وەك (شـیر دۆشـین و خاوێنکردنـەوە ... تـاد) ئـەنجام بـدات، منداڵـەکانیش شـوانێتی و پاراسـتن و پارێزگـاریکردن ئـەو ئاژەڵانە دەگرێتەوە ئەستۆ، بە جۆرێك ئـەم کـارە ڕۆژانـە و مانگانـە و سـاڵانە دووبارە دەبێتەوە، هەتا باوك لە بوونێکی واقیعی دەبێتـە هێزیکـی مەعنـەوی گەورە بۆ ئاڕاستەکردنی بیروبـاوەڕی نـەوەکان و ژنـەکانیش، دەبێـت بـە هێـز بێت و منداڵێکی زۆر بخاتەوە هەتا بتوانرێت ئیدارەی ئـەو جـۆرە ژیانـە بـدات، لـەم سیسـتەمی بـاوك سـالارییدا ژنـی کـورد بـزرە، واتـە دوورە لـە چـالاکی کۆمەڵایـەتی و ڕۆشـنبیری و ... تـاد منداڵـەکانیش بـە هـەمان شـێوە دورن لـە چالاکی کۆمەڵایەتی و خوێندەواری و شارنشینی.

---

(١) سیسـیل جـۆن ئیـدمۆنس، کـورد تـورك عـەرەب، و: حامیـد گەوهـەری، چـاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.، ل: ٤١.

لەگەڵ گەورەبوونی کوڕ یا کچ لـەم جـۆرە کۆمەڵگایـەدا و کاتێك دەچـنە نـاو هەوسـەرگیریەوە دەبێـت بـە هـەمان ریـتم و سیسـتەم ژیـانی خۆیـان دابرێژنەوە بەردەوامی ئەم جۆرە ژیانەش پەیوەندی هەیە بەبوونی لـەوەڕگای تایبەت و ژمارەی ئاژەڵەکان، بە تێکچوونی ئەم دوو بنەمایە سیسـتەمی بـاوك سالاریش تێکدەچێت، بۆ نموونە لە گواستنەوەی کۆمەڵگایەکی شوانکاریی بۆ کۆمەڵگایـەکی شارنشـینی و پیشەسـازی ژن ناچـارە بێتـە پێشـتەوە و خـۆی بگونجێنێت لەگەڵ ئـەو سیسـتەمە ئابوریـەی ژیـان قورسـتر دەکـات، قورسـی ژیـان ژن دێتـە سـەر شـانۆی ژیـان و دەسـەڵاتی بـاوك بـرا مێـرد، لەسـەری کەمدەبێتەوە و کەسایەتیەکی ئابوری سەربەخۆی دەبێت، بەڵام رەنگرێژ بـەو هەموو کێشانەی ئەو جیهانە تازەیـە، رووبـەڕووی دە کاتـەوە، لـە کۆمـەڵگای شوانکارییدا بەرهەمە حەیوانیەکان دەبنە خۆراکی سەرەکی ئـەو کۆمەڵگایـە و جەستەی ئەو گەلە بە پێی ئەو سیستەمە خۆراکیـە خـۆی رێکـدەخات و دوور دەکەوێتە لە کۆمەڵێك نەخۆشی و کۆمەڵێك نەخۆشیش وەك بۆ ماوەیی خـۆی دادەکوتێت. هـەروەها کاتێك ئـەم جـۆرە ژیانـە دێتـە نـاو جیهـانی گـۆرانی و مۆسیاقا و ئەدەبەوە ئەوا گۆرانی لیٚ بەرهـەم دێـت کـە برگـەکانی دورمـەودان چونکە لەناو دۆڵەکاندا دەوترێت و ئاوێتـەن بـەو سروشـتە و وشـەکانیش واتـە شـیعرەکەی باسـی مـەڕ دۆشـین و گـۆزە و ژوانـی نـاو رانـە مـەڕ و ... تـاد، هەروەها لە رووی بەرگەوە ژنانیش ناچارن هەمان جل و بەرگی پیـاوان لەبـەر بکەن، چونکە بەردەوام لەناو ئاژەڵەکانـدا واتـە ژیـانی ژن پـڕە لـە دوو وێنـە، وێنەی دایك و وێنەی پیاوێکی ئازا لە جل و بەرگی پیاوانەشـدا لەگـەڵ دەیـان رەنگدانەوەی دیکە کە هەموو لایەك ژیانی ئەو گەلە دەگرێتـەوە و کاردەکاتـە سەر (جەستە، دەروون، عەقڵ، رۆحی)ی ئەو تاکانەوە و رەنگرێژی دەکەن.

٢- کشتوکاڵ:

هەرچــی دەشــتەکانی کوردســتانە، مەڵبەنــدێکی زۆر لــە بــارن بــۆ کشتوکاڵکردن بە تایبەتی گەنم و جۆ و توتن و لۆکە ئەو بەربوومانــەی رۆژانــە وەك خــۆراك بــەکاردەهێنرێت، کۆمــەڵگای کشــتوکاڵی لەبــەر ئــەوەی لــە دەشــتەکاندا ئەنجامــدەدرێت ســنورێکی بــەرفراوانی هەیــە و ئــەم ســنورەش ژمارەی دانیشتوان تێدا زۆرترن وەك لە شاخەکان بۆیە پێویستی بە رێکخستن هەیــە و واقعەکــە داوای سیســتەمی پلانــدەکات، بــە پێچــەوانەی کۆمــەڵگای شوانکاریی کە لە شاخ و گردەکاندا بوونیان هەیە، زیاتر لە یەك دابڕاون و هەر هــۆز و خێلێــك خۆیــان حــوکمی خۆیــان دەکــەن و عەقڵیــەتی عەشــایەری و باوکســالاری تێــدا بــاڵا دەســتە، بــەڵام کۆمــەڵگای کشــتوکاڵی لەبــەر زۆری رووبــەروو و زۆری ژمــارەی دانیشــتوان پێویســتی بــە رێکخســتنە بۆیــە لــە مێژووشدا شارستانیەت لە دەشــەکانی میسر و میزوپۆتامیــاوە دەرکــەوتون و کە ئاو و خاکیان هەبووە و خەریکی کشتوکاڵ بوون.

لــەم جــۆرە ژیانــەدا کێبڕکــێ دەســت پێــدەکات و ئــەویش کێبڕکــێ ی خاوەندارێتی زەوی، کێ خاوەن زەوییە و کێش و کرێگرتەیە، واتە کۆمــەڵگای کشتوکاڵی کۆمەڵگایەکی دەربەگایەتیە، ئاغا و بــەگ و جوتیــار و پاڵــەوە وەك چینەکانی کۆمەڵگا دروست دەبــن، کــە ئێســتاش کێشــەی زەوی و زار بــوونی ماوە کە مێژوویەکی دەگەڕێتەوە بۆ شۆڕشی ســاڵی ١٩٥٨ کاتێــك حکومــەتی عێراق لە کوردستانی عێراقــدا زەویــەکانی تــاپۆکرد لەســەر جوتیارەکــان و لــە ئاغاکانی ستاندەوە. ئاغا بە هۆی خاوەنداریتەوە، هیچ کارێك ئــەنجامنادات و لە هەموانیش خۆشتر دەژیت، بە پێچەوانەی جوتیارەوە زۆرتر رەنج دەدەن و خراپترین ژیانیش دەژین، کۆمەڵگای کوردی هەتا دروســتبوونی حکــومی لــە

ناوچەکانیدا دابەشبوە بە سەر ئەم دوو جۆرە چینەدا لەگەڵ بازرگانیکردن کە ئەویش هەر پشتی بەستبوو بە بەرهەمی ئاژەڵی و کشتوکاڵی لەگەڵ دراوسێیەکانی خۆیدا. لە پاڵ ئەمەشدا کۆمەڵێك خەڵك پەیدابوون، کە دەسترەنگین و پیشەوەر بوون و ئەو کەرەستانەیان دروستکرد کە لە ژیانی شوانێتی و کشتوکاڵیدا رۆژانە بەکارهاتوون، دەتوانین ئەو دوو جۆرە ژیانە شوانکاریی و کشتوکاڵی بە سەرچاوەی رەسەنێتی کوردبوون لە رووی زمان و بەرهەمی خۆماڵی وکەلتوری فەرهەنگ دابنێین.

واتە بنەمایەك هەیە لەوێوە دەستیکردوە، هەتاکو دامەزراندنی ئیدارە و پالأوگەی نەوتی کەرکوك، بەشێك لە کوردەکان بونەتە فەرمانبەری میری، یاخود بە هۆی سەربازییەوە سەرچاوەی تری بژێوی پەیدابوون لە کوردستاندا، واتە کۆمەڵگەی کوردی کۆمەڵگەیەکی بەرهەم هێنن و خۆژین و بووە و پشتی بە سەرچاوەی مرۆیی و سروشتی خۆی بەستوە، کە ئەمە پاڵپشت بووە بۆ ئەوەی بزوتنەوەی سیاسیی لە کوردستاندا کوژانەوەی بە خۆوە نەدیوە واتە نەتوانراوە لە رووی ئابوریەوە فشاری بخرێتە سەر، چونکە کوردستان لە درەوەی نەخشەی ئابوری جیهان بووە.

تایبەتکارەکانی کوردبوون:

بەرێز (د. جمال نەبەز) زۆرشارەزایانە دەرگایەکی نۆی دەکاتەوە لە سەر کوردناسی کە پێش ئەو زۆر بە کەمی تام و بۆی ئەم جۆرە لە کوردناسی بەرچاو ناکەوێت لەناو توێژەران و مێژوونوسانی کوردا، جەمال نەبەز سەرەتا دێت باسی ئەو خالأنە دەکات کە کورد پێی دەناسرێتەوە وەك (زمان، خاك، ئایین، کەلتور) ئەمانە بە ناسەرەوەی کورد پێناسە دەکات و پاشان باسی

ئەو کێشەیەش دەکات کە ئەم جۆرە ناسینە هەستەکی و جەستەییە تەواو ساغ نابێتەوە و پڕە لە کێشە و ناتوانین کورد لەسەر ئەو بنەمایانە ساغ بکەینەوە، چونکە هەموو ئەم تایبەتکارانە بەشێکیان بەردەوام دەگۆڕێت و لەگەڵ تێپەڕبوونی کات و زەمەنی جیاواز گۆڕانیان بەسەردایێت، بەڵام رۆحی بەوە پارێزگاری لە خۆی دەکات کە نەگۆڕێت ئەمش کێشەکە دەنێتەوە گرنگترین ئەو تایبەتکارانەش ئەمانەن:

١- زمان:

بۆ ئەوەی کوردێك لەنا کوردێك جیابکەینەوە، یەکەمین تایبەتکار و جیاکەرەوە کە حازر بە دەستە ئەوەیە بڵێت، کورد ئەو میللەتەن کە بە زمانی کوردی دەئاخفن و ناکوردیش ئەو ئەو کەسەیە کە بە غەیری زمانی کوردی دەئاخفیَ، ئەم بنەمایە تاڕادەیەك تەواوە بەڵام کاتێك پرسیاری ئەوە بکەیت (زمان) بۆچی بەکاردێت، یاخود ئایا زمان هۆیەك نیە بۆ ئەوەی مرۆڤ لە رێگەیەوە شاهیدی لە سەر خۆی بدات؟ بە دڵنیاییەوە زمان ئەو ئامرازەیە کە دەتوانیَ بیروباوەڕی مرۆڤ بۆ ئێمە ئاشکرا بکات، یاخود دەتوانین بڵێین زمان پەیوەندێیکی راستەوخۆی هەیە لەگەڵ (ئایدیا — رۆح)ی کوردا و هەموو هەولێکی زمان وەك بوونێکی فیزیکی و واقعی هەولە بۆ ئاشکراکردنی ئایدیای کورد، وەك بوونێکی میتافیزیکی و ناواقعی، کاتێك ئەم پرسیارە دێتە بەر دەممان، ئەو بنەمایەی سەرەوە کە دەیگۆت ئەوەی بە کوردی قسان بکات کوردە ئەوەش بە کوردی نە ئاخفیَ کورد نیە، توشی کێشە دەبێتەوە، چونکە کورد بە هەڵگری رۆحەکەی کوردە نەك زمانەکەی یاخود چی دەکەیت لە کوردێك کە زمانی کوردی نازانێت، وەك سەلیم بەرەکات کە کوردی

سوریایە و کوردی نازانێت و بە عەرەبی ڕۆمان و نووسینەکانی بڵاودەکاتەوە، بەڵام کاتێك سەیری فەزا و بیروباوەڕی ئەم پیاوە دەکەیت گوزارشت لە ئایدیای کوردبوون دەکات نەك عەرەب، بە پێچەوانەوە چی لە غیرە کوردێك بکەین کوردییەکی باش دەزانێت و زمانی خۆی لە بیر کردوە، بەڵام هزر و روانینی گوزارشتە لە ئایدیای نەتەوەکەی خۆی ئەمە لە لایەك لە لایەکی ترەوە زمان وەك بوویەکی سروشتی بەردەوام دەگۆڕێت واتە زمانی کوردی ئێستا لەگەڵ زمانی ماددەکان و ئاریەکان و سەدەکانی ناوەڕاست یەکە؟ بێگومان نەخێر! گۆڕاوە بەردەوامیش دەگۆڕێت کە ئەمە شتێکی سروشتیە چونکە منالّ لە باوکی ناچێت و ئەم گۆڕانەشی شتێکی سروشتیە واتە جیاوازیەکە لە ئایدیای مناڵەکەدایە و بە جیاوازی ئایدیایەکەی جیاوازە لە باوکی و منداڵی ئەویش لە ئەو ناچێ زمانیش باوکێکە بەردەوام وەچەی جیاواز دەخاتەوە، چونکە مرۆڤی جیاوازیش لە دایك دەبێت بە لە دایك بوونی مرۆڤی جیاوازیش جیهانی تازە و نەبینراو دێتە ئاراوە، بۆیە وشەی نوێ و رستەی نوێ و ئیدیومی نوێش لە دایك دەبێت، بە تێپەڕبوونی سەردەم و کاتێکی زۆر زمانێك دێتە ئاراوە کە تەواو خۆی جیاواز دەکاتەوە لە زمانە رەسەنەکە، بەڵام ئەوەی لە زمانەکە ناگۆڕێت ئایدیاکەیە کە بەرگری لە گۆڕانی خۆی دەکات، سروشتی زمانەکە و کۆمەڵێك توانای زمانەکەیە لەگەڵ سیستەمی زمانەکە وەك لایەنی سینتاکسی (رستەسازی) زمانەکە کە ناگۆڕێت جا بۆ زمانی کوردیش کە خۆی لە کۆمەڵە زارێکی جیاوازدا دەبێتەوە وەك (هەورامی، سۆرانی، بادینی، زازایی و ... تاد) گەر ئایدیای کورد بوونی لێ ببێتەوە ئەوا دەبێت بڵێین ئەوانە هەر یەکەیان زمانی جیاوازن و نەتەوە

جیاوازن، بەڵام ئایدیاکە (رۆحی کورد) هەموویان لە ژێر چەتری خۆی کۆدەکاتەوە و ناو دەبرێن بە زمانی کوردی یاخود زارەکانی زمانی کورد.

٢- خاك:

خاك یاخود نیشتمان یەکێکە لە پێکهاتەکانی نەتەوە، خاکی کوردستانیش بە پێی ئەو نەخشەیەی کە نەخشەی کوردستانی گەورەیە بە کوردستان ناوبراوە ئەگەر چی لەسەر ئەو سنورە مشت و مڕێکی زۆر لە ئارادایە لێکۆلەران رای جیاوازیان هەیە ئەوانیش سێ گروپی یەکەم خەڵکی بێگانەن وەك (ئیدمۆننر، خالفین، لازاریف، کریس، کۆجێرا، تۆمابوا، پافیچ هەژیر) گروپی دووەم بیروڕای ئەو نوسەرانەن کە کوردستانیان بەسەردا دابەشکراوە لەوانە: (فایەق سامەرائی، د. شاکر خەسبال، ئەمین غەمراوی، ئەولیا چەلەبی، شەمجی هەمەدانی)، گروپی سێیەم: کوردەکان خۆیانن، وەك: (شەرەفخانی بەدلیسی، محمد علی عەونی، شێخ محمدی خاڵ، محمد ئەمین زەکی، ئەمین عالی بەدرخان، کریم زەند، مستەفا شێخ نیعمەتولا، قاسملۆ، جەلال تاڵەبانی، عبد الله غەفور)، زۆر زەحمەت خاك یاخود نیشتیمان بکەینە بنەما بۆ کورد بوون بە مانایەی ئەمەی لەو خاکەدا لەدایك بێت بە کورد حسابی بکەین، هەروەك لە یاسای رەگەزنامەکاندا ئەم خاڵە دەکەنە بنەمای بەخشینی رەگەزنامە، بەڵام کاتێك لە رووی فکری و مەعریفیەوە لێی دەڕوانین مەسەلەکە ئاوا نیە، لەگەڵ کۆچی بەشێکی زۆری کورد بۆ تاراوگە و هاتنی خەڵکانێکی بیانی بۆ کوردستان ئەم هاوکێشەیە نەیتوانیوە راست و دروستی خۆی بپارێزێت، چونکە ئەو مناڵانەش لە دایك بووی تاراوگەن و دایك و باوکیان کوردە، هەر خۆیان بە کورد حسابدەکەن

واتە چەمکی (نیشتمان) خۆی جیا دەکاتەوە لەگەڵ چەمکی (خاك) هەرچی خاکە بوونێکی جوگرافی و واقیعیە، بەڵام نیشتیمان وێناکردنی ئەو خاکەیە لە زەیندا. بە مانای ئەوەی ئەو کەسە ئەو خاکە بە نیشتیمانی خۆی دەزانێت واتە هەر لە واقیعدا لەناویدا ناژیت، بەڵکو لە زەین و لە خەیاڵیشدا بە نیشتمانی خۆی دەزانێت، واتە نیشتمان شوێنێکی رۆحی یە و کەسەکە لە ئەنجامی خۆشویستنی خاکەوە، خاك لە شوێنێکی جوگرافیەوە دەگۆڕێت بۆ شوێنێکی مەعنەوی و خۆش و یستراو وێناکراو کە مرۆڤەکان ئینتمایان بۆ دروست دەبێت، بەم مانایە مەرج نیە ئەوەی لە خاکی کوردستاندا دەژیت کوردستان بە نیشتمانی خۆی بزانێت جا کورد یاخود عەرەب بێت، چونکە کوردێك کە لە دایکبوی ئەوڕوپاشە بەڵام کوردستان بە نیشتمانی خۆی دەزانێت چونکە ئەوە لە خەیاڵیدا دەژیت بە شوێنی رۆحی خۆی دەزانێت کوردستانە نەك ئەوڕوپا بە پێچەوانەشەوە لەوانەیە کوردێك هەبێت لە کوردستانیشدا لە دایك بووبێت و بە هۆی کۆچەوە دەچێتە تاراوگە و بەهەر هۆیەك بێت ئەوڕوپا بە نیشتمانی خۆی دەزانێت نەك کوردستان، واتە چەمك و مانای نیشتمان پەیوەندی بە باری دەروونی و خۆشگوزەرانی ئەو کەسەوە هەیە، کە ئەمە وا دەکات مانای نیشتمان بگۆڕێت گەر سەیری مێژووی مرۆڤایەتی بکەین بەشێکی زۆری میللەتان کاتێك کۆچیانکردوە بۆ شوێنی جیاواز ئەو شوێنە تازە بۆتە نیشتمانیان وەك گەلی ئەمریکا کە تێکەڵە لە زۆربەی گەلانی جیاجیای جیهان وەك (ئەفریقی، هیندی، چینی ... تاد) هەمووشیان ئەمریکا بە نیشتمانی خۆیان دەزانن و سەروەی و دەستوری ئەمریکا وەك شتێکی پیرۆز لە ناودەرونیاندا دەژیت و بیر لە خاکی راستەقینەی خۆیان ناکەنەوە، بەم مانایە بەستنەوەی کوردبوون بە خاکەوە

لەجێگەی خۆیدا نیە و ناتوانین وەك بنەمایەكی نەگۆڕ مامەڵەی لەگەڵ بكەین، بەڵام لە سیاسەتی ئەمڕۆدا بوونی خاك بۆ هەر نەتەوەیەك مەرجە بۆ بەدەڵەوتبوونی ئەو نەتەوەیە جا كێ ئەو دەوڵەتە یاخود ئەو خاكە بە نیشتمانی خۆی دەزانێت یان نا ئەوە كێشەیەكی تاكە كەسیە و تاك سەربەستە لەو بارەیەوە.

٣-ئایین:

یەكێك لە دەركەوتەكانی دیكەی ئایین ئەوەیە كە دەبێتە ناسنامەی نەتەوە، واتە ئاینەكە وك چەترێك هەموو پێكاهەتەكانی دیكەی كۆمەڵگا دەخاتە ژێر ركێفی خۆیەوە بۆ نموونە ئاینی جولەكە لە ئاینەوە گۆڕاوە بۆ ناسنامەی نەتەوەیی و یەك گوتاری و یەك ئامانج و یەك هەستی كۆمەڵایەتی و دەروونی و ڕۆحیشی خوڵقاندووە، مەسیحیەت لە سەدەكانی ناوەڕاستدا تارادەیك توانی ئاینی مەسیحی بگۆڕێت بۆ ناسنامەیەكی نەتەوەیی و جیاوزییە كلتوری و شارستانیەكانی كۆكردبوە، بەڵام لە دوای شۆڕشی رێنیسانسەوە ئەم هەستە ئایینی نەتەوەیە هەرەسی هێناو هەستی ناسیۆنالیزمی جێگەی گرتە وە، دەوڵەتی عوسمانی توانی بۆ ماوەیەكی دوور و درێژ ئەم هەستە ئایینیە بگۆڕێت بۆ هەستی یەك نەتەوەیی (الامە) و هەموو جیاوازییەكانی لە خۆییدا شاردبۆوە. بەشێكی زۆری عەرەبە شۆفینیەكان دەیانەوێت بە ناوی ئایینی ئیسلامەوە ئومەی عەرەبی فراوان بكەن و بپارێزن، فەلەستینیش وەك برینێكی سایكۆلۆژی بەكاردەبەن لەم كایەیەدا،

ئـەم دەوڵەتـە عەرەبیـە دەیـەوێت هاوسـەنگی بپارێزێـت لـەنێوان ئەتنیکـە جیاوازەکان و عەشایەر و هۆزەکاندا بە هۆی ئاینی ئیسلامەوە[1].

بۆ کورد چۆن ئاینێکی دیاری و وەهای نەبووە ئەم چانسەشی نەبوە کـە ئاین بکاتە ناسنامەی نەتەوەکەی. دیـاردەی فـرە ئـاینی کـورد بەرچـاوە وەك (ئیسلام، مەسیحی، کاکەیی، یەزیدی، هەتە، عەلەوی، زەردەشتی و سـائیببیە ..... تاد) ناکرێت ئاین بکرنتە بنـەمای ناسـنامەی نەتەوەکـەمان، چـونکە بـە درێژایی مێژوو ئاینەکان گۆڕاون تاکو هاتۆتە سەر ئیسلام هەروەها فرە ئـاینی رێگرە و پاشانیش عەرەبەکان خۆیان بـە نـزیکتر دەزانـی لـە کـورد بـۆ ئـاینی ئیسلام، بـەڵام ئێمـە دەتـوانین خـاڵی لێکچـوون بدۆزینـەوە لـە نێـوان هـەموو ئاینەکانی کوردا، کە ئەویش کوردبوونە واتە رۆحـی کـورد، یـەك روحـە بـەڵام کایـەی دەرکـەوتنی لەزەمینـەی دینیـدا جیـاوازە، دڵنیـام موسـڵمانی بـوون و مەسـیحبونی کوردێـك جیـاوازە لـە موسـڵمانێتی عـەرەبێك و مەسـیحێتی ئیتالیەك، چونکە روحەکە ناگۆڕێ بەڵام رێگاکـانی گەیشـتنی بـەخودا گـۆڕاوە وە ئەگەر نا یەك ئایدیا و یەك رۆحە. کاك ئەحمەدی شـێخ کـە رابـەری رۆحـی بەشێکی زۆری موسڵمانان بووە لە سلێمانی کاتێك مامەڵەی لەگەڵ جولەکـە و مەسیحیەکانی سلیمانیدا کردووە، وەك گاور و دین جیاواز مامەڵەی نـەکردوە، بـەڵکو وەك بـرا و خۆشەویسـت مامەڵـەی کـردووە، تەنانـەت جولەکـەکان ئەوەنـدەیان خۆشویسـتوە بەشـکێکیان نەگەڕانـەوە بـۆ ئیسـرائیل و لای ئـەو ماونەتـەوە هـەروەها (ماردنخـە)ی مەسـیحی کـە رابـەری رۆحـی مەسـیحیە ئاشورییەکانی هەموو جیهانە و بۆ خـۆی خـەڵکی حـەریر و باتاسـە ئێسـتا لـە

---

(١) عبـد الله العـروي، مفهـو الدولـة، طبعـة التاسـعة، مركـز ثقـافي عربـي، الـدار البيضـاء، المغرب، ٢٠١١، ص: ١٢٣.

ئەمریکا نیشتەجێیە، کاتێك بەسەردان دێتەوە هەریر و باتاس هەموو خەڵکی هەریر و باتاس وەك رابەرێکی روحی ئاینی مامەڵەی لەگەڵ دەکەن و پێشوازی دەکەن کە موسڵمانیشن.

لەسەر ئاستی سیاسیش شۆڕشگێرانی کورد جیاوازیان بە مەسحی بوون و یەزیدی بوون و موسڵمانی بوونی هیچ کەسێك نەکردوە و هەموو وەك رێزیان لێگیراوە، تەنانەت لە مێژووی کوردا دیاردەیەك نادۆزینەوە کە موسڵمانە کوردەکان بە ویستی خۆیان شەڕیان کردبێ لەگەڵ کوردە مەسیحیەکان یان یەزیدیەکان، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازی رۆحی کورد لە ئایینداریدا کە بەو شێوازە ئاینداری ئەنجام دەدات.

٤ ـ کەلتور:

ئەگەر کەلتوریش بکەینە سەنگی مەحەك بۆ ناسینی کورد، دووبارە تووشی هەمان کێشە دەبینەوە کێشەی فرە کەلتوری کورد کە هەر ناوچەیە یاخود هەر جۆرە خێلێك خاوەن کەلتوری جودان و دەبێت بە نەتەوەی جیا بیانناسین، بۆیە ئەم بنەمایەش ناتوانێ وەڵامی پرسیاری ئێمە بداتەوە، بەڵام لەگەڵ جیاوازی و فرە کەلتوری کورد دەتوانین لە دوو رووەوە خاڵی هاوبەش بدۆزینەوە لە نێوان ئەتنیکە جیاوازەکانی کۆمەڵگەی کوردەواری ئەویش ئەوەیە هەموو ئەو کەلتورانە کوردن و لەیەك رۆحەوە دەرچوون بۆیە زۆر خاڵی لێکچوو بوونیان هەیە، دووەم: بە هۆی لێکچوونی ژیانی کۆمەڵگای کوردی کە لە سەرەتاکانیدا کۆمەڵگایەکی شوانکاریی و کشتوکاڵی بووە زۆر لە ئاکار و خورەوشت و لە رەوشی ژیان لێکچوون هەیە، وەك میوان دۆستی و

چاوتێری و بێگانه به گـەوره زانـین و دڵسـاف و سـۆزداریی و ... تـاد) زۆر لـه ئاكاری دیكه كه كورد ناسەكان هەندێكیان تۆمار كردوه.

٥ ـ رەچەڵەك:

ئەبو مـوعینی نەسـەفی لـه پـەرتوكی (مجد الكلام) كـورد بەنـەوەی ژنـی حەزرەتی سولەیمان دەزانێت كه ئەویش دایكـی (جنۆكەیـه) بۆیـه كوردەكـان نیوەیەكان لـه جنۆكەیـه، شـەرەفخان لـه شـەرەفنامەدا دەنوسـێ: هەنـدێ وا دەگێڕنەوه كـه تـیرەی كـورد لـه ژن و ژنخـوازی لەگـەڵ دێوەكانـدا هاتونەتـه دنیاوه، مەسعودیش كورد به نەوەی جنۆكه دەزانێت[(١)].

له راسـتیدا بـۆ گـەڕان لـه رەچـەڵەكی كـورد لـه مێـژوودا تووشـی دەیـان بیروباوەڕی جیا جیا دەبین بەجۆرێك هەندێك كوردەكان به تورك و به عەرەب و فارس دەزانن و كورد وەك نەتەوەیەكی سەربەخۆ نیشان نادەن و دەیكەنـه پاشكۆ.

بـــەڵام بەڵگـــەی زانســـتی لەســـەر ئـــەوه ســـاغ بۆتـــەوه كـــه گوایـــه كوردلەتۆرەمـەی عەشـیرەتەكانی زاگرۆسـه (گـۆتی لولـوبی ... تـاد) لەگـەڵ عەشیرەتەكانی هیند و ئـەوروپایی لـه هـەزارەی دووەمـی پ. ز تێكـەڵاوبوون، تەنانـەت جیـاوازی بـیروڕا لەسـەر ریشـەی وشـی (كـورد)یش هەیـه، هەنـدێ

---

(١) شوكر مستەفا، سەرچـاوەكانی بیروبـاوەڕی كـوردەواری، چـاپی یەكـەم، چـاپخانەی وەزارەتی پـەروەردە، بەڕێوەبەرایەتی رۆشنبیری رامان، هەولێر، ٢٠٠٦، ل: ١٣٧.

دەیبەنــە ســەر وشــەکە خــۆی وەك گەزنــە فــۆن، هەنــدێك دەیبەنــەوە ســەر کۆرتیەکان، هەندێك کورد بە نەوەی میدیەکان دەزانن[1].

مەســەلەی رەچــەلەکیش چــۆن ســاغ نابێتــەوە نــاتوانێ ببێتــە ئــەو خاڵــە هاوبەش و جەوهەرەی کەهەموو ئەوانەی خۆیان بــە کــورد دەزانــن لــە دەوری یەك کۆبکاتەوە بگرە دۆزینەوەی ئەو خاڵە هێندە سەختە کە بە درێژایی سەد ساڵە سیاسـیەکانی کوردسـتان نـەیانتوانیوە گوزارشـتی لێبکـەن لـە پێنـاوی یـەکرێزی و مانـەوە نەشـتوانراوە دروسـت بکرێـت، بەهـەر حـاڵ رەچـەڵەکیش ناتوانێ وەڵامـی ئـەو پرسـیارە بداتـەوە کـە (کـورد) کێیـە؟ هـەروەك جـەمال نەبەز، زۆر بە وردی باسی ئەم کێشەیە دەکات لە ناسـینی کـوردا، بۆیـە تاکـە شتێك کە ئاماژەی بۆ دەکات لەناو رۆحی هەمو کوردێکا بوونی هەیـە ئـەویش (هەستی وەك یەکی کوردبوون)ە کە پێمان باشە باسی بکەین.

٦ـ هەستی وەك یەکی کوردبوون:

ئەم تایبەتکارە لەسەر ئەو کوردانە جێ بەجێ دەبت کە خۆیان بـە کـورد دەزانن و ئامادەشن لەو پێناوەدا قوربانی بدەن، واتە کێشەکە پەیوەنـدی بـە وەعیەوە هەیە بەجۆرێك ئەگەر هاتوو کردارێك دژی کورد ئـەنجام بـدرێت ئـەم گروپـە زۆر بـە تونـدی وەڵامیـان دەبێـت و بـەرگری لـە کـورد بـوونی خۆیـان دەکەن، بەڵام گروپێکی دیکـە هـەن هـەموو تایبـەتکارەکانی دیکـەیان تێدایـە وەك (زمان، خـاك، ئـایین، رەچـەلەك)، بـەڵام هەسـتی کوردبوونیـان نیـە، بـە جۆرێـك بـۆ بچـوکترین بەرژەوەنـدی دژی کـورد دەجولێنــەوە هــەروەك ئــەو

(١) د. عبد الرحمن قاسملو، کوردستان و کورد، و : عبد الله حسن زادە، چاپی هەشتەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی رۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠١٤، ل: ٣٧ — ٣٨.

کوردانـەی بونـە(جاش) و پـێش سـەربازەکانی ڕژێمـی عێراقـی دەکـەوتن بـۆ ڕوخاندنی گوند و ماڵی کوردان.

یاخود ئەو سەرۆك هۆز و عەشیرەتانەی دژی بزوتنەوەی ڕزگاری خـوازیی کـوردی جوڵانەوتـەوە لـە تورکیـا و لـە ئێـران و لـە سـوریا و لـە عێراقـدا کـە نمونــەیان زۆرە لــە مێــژووی کــوردا. ئــەم هەســتە ناوەکیەیــە وا دەکــات کوردستانی گەورە دورست بێـت چـونکە هەریـەك لـە کوردەکـان بـدوێنیت بـە ڕۆژئــاوا و ڕۆژهــەڵات و باشــور و بــاکور و کوردەکــانی یــەریڤان و لوبنــان و ئیسرائیل و ... تاد، هەموویان خۆیان بە کورد دەزانن سەرەرای جیـاوازی زار و خاك و ئایین و ڕەچەڵەك و ... تاد، واتە هـەموویان هـەڵگری یـەك هەسـت و شــعورن ئــەویش کوردبونــە، ئــەم هەســتە وەك ڕۆحێکــی گشــتی هــەموو جیاوازییەکان دەگرێتە خۆی.

زمان

تیۆرەکانی سەرهەڵدانی زمان

ئەگەر باسی سەرەتاکانی سەرهەڵدانی زمانی مرۆڤ بکەین ئەوا دەکەوینە بەردەم کۆمەڵێك بیرورِا و رِێبازی جیا جیاوە، کە هەریەکەیان بە شێوازێك باسی سەرهەڵدانی زبان دەکەن، هەندێکیان زمان دەبەنەوە سەر ئەوەی خودا وەك بەهرە و توانستێك بەخشیویەتی بە مرۆڤ گروپێکی دیکەش مرۆڤ دەکەنە سێنتەر و کۆمەڵێك تیۆری جیا جیا هەر لەم گروپەدا کە جیاوازی و هەندێك جاریش دژایەتی بەدیدەکەین لە ناویاندا گرنگترین ئەو رِێبازانەی کە باسی دروست بوونی زمان دەکەن ئەمانەن:

گروپی یەکەم:

زمان پێدراوێکی خواییە:ئەم گروپە باوەرِیان وایە کە سەرەتای هەموو شتێك و یەکەم شت کە بوونی هەبوە (وشە بووە وشەش خودی خودا خۆیەتی) هەروەك (دی بونالد) دەڵێت: (مرۆڤ ناتوانێت زمان دروست بکات، بەڵکو زمان خەڵاتێکی خواییە بۆ مرۆڤ)[1].هەروەها ئارنلدیز زمان دەگەرِێنێتەوە بۆ لای خوا و پێی وایە (کە کێشەی زمان خودی وشە نیە بەڵکو کێشەکە پەیوەندی بەدروست بوونی خەلقی مرۆڤەوە لە گەڵ فێربوونی قسەکردن بۆ هەموو کاتێك بکەر پێویستە لە پێش کارەکەوە بوونی هەبێت، زمانیش داهێنراوی خودایە پێش مرۆڤ بۆیە مرۆڤ و زمانیش مەخلوقن لە بەرامبەر خودایا)[2]. بەڵگەی زانا موسڵمانەکانیش ئەوەی کە خوا دەفەرموێت: **(وعلّمَ الأدم الأسماء كلها)** لەسەر شەرحی ئەم ئایەتەش دوو رای

---

(١) إشكالية الفقة فى النشاة والاصل، د. خالد نعيم الشناوي.

(٢) هەمان سەرچاوەی پێشوو.

جیاواز بوونیان هەیە یەکەمیان وای دەبینیٚ کە خوا وشەکانی فێری ئادەم کردوە، دووەمیان: دەڵێت نەخێر خوا وەعیەکی وا ی داوەتە ئادەم کەجۆرێکە لە مەلەکەی زمانی هەبووەتوانیویەتی ناو لە شتەکانی دەروبەری بنێت.

گروپی دووەم:

زمان کردەیەکی مرۆییە، ئەم گروپە لەناو مرۆڤدا بە شوێن سەرچاوەکانی زماندا دەگەڕێن و تیشك دەخەنە سەر ئەو توانا شاراوەی مرۆڤ هەیەتی بۆ داهێنانی زمان یاخود ئەو توانا کۆمەڵایەتی و ژیارییەی مرۆڤ خاوەنیەتی بۆ دروستبوونی زمان ئەو تێورانەی دەکەونە ناو ئەم گروپەوە دیارترینیان ئەمانە:

١- زمان دیاردەیەکی غەریزییە: ئەمەش بریتیە لە عەریزەکی تایبەت کە مرۆڤ بە سروشتی خۆی کاردانەوەی هەیە لەسەر ئەو ڕووداوانەی ڕوودەدەن لە دەوری بە وشە یاخود بە وێنەی دیاریکراوی نالۆژیکی.

٢- زمان دیاردەیەکی کۆمەڵایەتیە، کۆمەڵگا دەبێت ڕێکەوتنی هەبێت لەسەر ئەوەی زمانێك دابهێنرێت کە تاکەکان بتوانن پێکەوە هەڵبکەن بۆیە زمان دیاردەییەکی کۆمەڵایەتیە.

٣- تیۆری نویٚ: زمان دابەشدەکەنە سەر سیٚ قۆناغ، قۆناغی گەشەکردنی زمانی لای منداڵ، لێکۆڵینەوە لە زمان لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا شرۆڤە زمانیەکان لەسەر مێژووی زمان و گەشەکردنی زمان بە درێژایی مێژوو.

٤- زمـان دیاردەیـەکی لـە خۆوەیـە: کـە مرۆڤـ گوزارشـت لـە خۆشـی و ناخۆشی و هەموو حاڵەتەکانی خۆی دەکات بێ ئەوەی بیر بکاتـەوە یاخود بەرنامەی بۆ دابنێت[1].

لە راستیدا روانین بۆ تیۆرەکانی زمان و پەیدا بوونی دەمانخاتـە بـەردەم کۆمەڵێك راو سرنجی جیاواز جیاواز ئێمە بۆ تێگەیشتن لەم بابەتە نمونەیـەکی سادە دەهێنینەوە کە دواتـر یارمـەتیمان دەدات بـۆ تێگەیشـتن لـە سروشـتی زمـانی کـوردی، نمونەکـە ئەوەیـە وێنـای مرۆڤـێك بکـەین کـە بـە تـەنها لـە دوورگەیەك دەژیت و ئەم کەسە هیچ کەسێکی دیکەی نـەبینیوە و تەمەنیشـی کەوتۆتەناو هەرزەکاری و بەرەو کامڵ بوون دەڕوات پرسـیارەکە ئەمەیـە ئایـا ئەم مرۆڤە پێویستی بە زمان هەیە؟ یاخود زمان بەکاردەهێنێت؟

لە راستیدا لە وەڵامی ئەم پرسـیارەدا ئێمـە ناچـارین بـیر لـە جۆرەکـانی زمان بکەینەوە یاخود زمان چەند دۆخی هەیە، ئەم مرۆڤـە ناکرێـت شـعور بـە هەموو ئەو رووداوانەی لـە دەوروبـەری روودەدەن وەلابنێـت وەك جوڵانـەوەی دار و درەخـت و گیانـداران و ئـەو پرسـیارانەی بـۆ دروسـت دەبێـت خـۆی و دەوروبەری هەموو ئەمانـە ئەگـەر چـی دەریشـی نابڕێـت و وەکـو دەنـگ لێـی نابیسترێت، بەڵام هەمووی قسـەکردنە لەگـەڵ خـۆی لـە دەرەوەی دەنـگ و و وێنە و هێمـا بـەڵکو مۆنۆلۆگـە و هەسـتـیکی شـاراوەیە لـەناو خۆیـدا بەمـەش دەڵێن (زمانی خودی) و کەسەکە لەگەڵ خۆی قسە دەکـات و گـوێ لـە خـۆی دەگرێت بێ ئەوەی بتوانین وێنەی ئەم زمانە بگرین یاخود بتوانین بـە هێمـا و دەنگ رەنگی بکەین. تا ئێرە زمانێك لە ئارادایـە کـە زمـانێکی خـودی و تاکـە

---

(١) نشأه اللغه، www.agavgam.com

کەسیە و مۆنۆلۆك بەرهەم دەهێنێت، بەڵام بەیانیەك هەڵدەستێت لەخەو مرۆڤێکی دیکە دەبییێت لەسەر دوورگەکەی پاش بڕینی ماوەی ترس و دڵەڕاوکێ و لەیەك نزیك بوونەوە ناچارن ئەم دوو کەسە ئەگەر کەسی دوەمیش هەمان ئەزمونی کەسی یەکەمی هەبێت واتە ئەو زمانێکی دیکەی نەزانیبێت و شارەزا بێت ئەو کاتە کەسی دووەم دەوری مامۆستا دەبێت و کەسی یەکەم ناچارە فێری زمانی ئەو بێت، بەڵام لە حاڵەتی ئەوە هەردووکیان هەمان ئەزمونیان هەیە، ناچارن یەك بدوێنن و لەگەڵ یەك بئاخفن ئەوا وا پێویست دەکات ئەو وشانەی کە بەکاریدەهێنن بەرێکەوتن بێت، واتە ناکرێت هەریەك بە شعور و هەستی خۆی ناو دابنێت بۆ شتەکان، بەڵکو دەبێت رێکەوتنێك هەبێت، ئەم رێکەوتنەش خۆی بە رێکەوتە و بەوە نیە دانیشین دانە دانە ناو لە شتەکان بنێن نەخێر! بەڵکو لە ئەنجامی ئەزموون و پێکەوە ژیان پێکەوە دەکەونە ناو حاڵەتی هاود ۆخی و ناوی شتەکان دێتە سەر زاریان. زمان لەم حاڵەتەدا لە ئاستە خودی و تاکە کەسیەکەی دەگوازرێتەوە بۆ ئاستی کۆمەڵایەتی واتە (زمانێکی کۆمەڵایەتی) فەراهەم دێت کە دایەلۆك بەرهەم دێنێت، دایەلۆکیش دەبێت دەنگ و هێما و و ئاماژەکان ئاشکراو روون بن و مانا بە دەستەوە بدەن بۆ ئەو دوو کەسە، لە حاڵەتی زیادبوونی کەسەکان بۆ سیان و چوار و تا دەبێتە خێزان و گوند ... تاد، ژمارەی وشەکان زیاد دەبن و زمانەکە دەوڵەمەند دەبێت تاکو دەگاتە ئەو ئاستەی ئەمڕۆ زمان پێی گەیشتوە، جا ئەگەر پێناسەی زمان بکەین بە پێی کەسەکە بە تەنیا و بەو توانایەی هەیەتی، ئەوا دەبێت بڵێن زمان بەرهەمی بیری مرۆڤە و مرۆڤ دەکارێت خودان خالقی زمان بێت.

بەڵام ئەگەر بە باری دووەم سەیری زمان بکەین ئەوا دەبێت بڵێین زمان گرێبەستێکی کۆمەڵایەتیە لە نێوان تاکەکاندا. بۆ لە یەکتر گەیشتنی تیۆرەکان و دروست بوونی زمانیش بە پێی ئەم نموونەیە دابەش بوون بۆ سەر دوو بەرەی جیاواز یەکەمیان دەڵێن زمان بەرهەمی بیری مرۆڤە و، دووەمیشیان دەڵێت کۆمەڵگا بەرهەم هێنەری زمانە، وەڵامی پرسیارەکەش لەناو ئەو نموونەیەدایە کە پێشتر هێنامانەتەوە. جۆرەکانی زمانیش بینا لەسەر ئەم نمونانە جیاکراونەتەوە وەك دەربڕینی چاو یان گوێ لێبوون و یاخود هەستەکیەکان و زمانی جەستە و ... تاد(١).

زمانی کوردی:

ئەگەر باسی مێژووی زمانی کوردی بکەین ئەوا دەبێت بگەڕێینەوە بۆ دابەش بوونی ئەو سپی پێستانەی کە لای باکوری دەریاری خەزەر نیشتەجێ بوون و پێش لە هەزار ساڵ بەر لە مەسیح دابەش بوون بە دوو بەشەوە، یەکەمیان رویانکردۆتە رۆژئاوا لە ئەوروپا بڵاوبونەتەوە، دووەمیشیان چوونەتە هیند و ئەویتریان لە ئێرانی ئێستادا گیرساونەتەوە، یەکەم گروپ ناویانراوە هیندۆ ئەوروپی ، دووەمیشیان ناونراون هیندۆ ئێرانی، پێش ئەم دابەش بوونە گەورەیە هیندۆ ئەوروپیەکان و ئێرانیەکان بەیەك زمان داخاوتن و تا ئێستاش زۆر وشەی کوردی و سویدی و ئینگلیزی و ئیتاڵی ماونەتەوە کە نەگۆڕاون، پەیوەندی نێوان زمانە هیندو ئێرانەیەکانیش بە تایبەت کورد و فارس دوای دوو هەزار و پێنج سەد ساڵ تەفنوتونا بوون و پاشکۆ بوونی

---

(١) زانستی زمان، د. عبد الواحید ئەلوافی و د. إبراهیم عزیز إبراهیم، چاپی یەکەم، چاپخانەی رۆشنبیر، هەولێر، ٢٠٠٧، لا ١١١– ١١٢.

کورد هێشتا ژمارەیەکی زۆری وشەی لێکچوو لە نێوان فارسی و کوردیدا هەن[1]، لە رووی خێزانی زمانە ئێرانیەکانەوە بە تایبەتی کوردی، زمانی کوردی سەر بە خێزانی هیندۆ ئەرووپیە لە خێزانی زمانی زیندووی ئێراینی لەگەڵ زمانی فارسی و ئەفغانی و بلوجی و تاجیکی و تاستی و ... تاد[2]، لەسەریەك هێڵی زمانن.

سروشتی زمانی کوردی: لە راستیدا قسەکردن لە بارەی زمانی کوردییەوە هەروا سادە و ئاسان نیە، چونکە زمانی کوردی خودان کۆمەڵێك زاری جیاوازە وەك (سۆرانی، بادینی، زازای، هەورامی، لەکی، لۆری، ....تاد) کە هەریەکەیان بۆ خۆی خودان خاسیەت و سیفەتی تایبەتی خۆیانن، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا هەموویان زمانی کوردین و لە رووی سینتاکس و مۆرۆلۆجی و سروشتی زمانەوە وێك دەچن و بە زمانی کوردی ناوزەنددەکرێن.

هەروەها نووسین لەسەر ئەم لایەنەی زمانی کوردی زۆر کەمە و ئەوەی کە دەبینرێت باسکردنە لە رێزمانی کوردی یاخود زمانناسیە و کەمتر لاکراوەتەوە لەسەر ئەم بوارە، بۆ وانەی کوردناسیش ئەم جۆرە باسە پڕاوپڕی خۆیەتی و ئەوانی دیکە زیاتر باسی پسپۆڕی وردن و لە مەبەستە گشتیەکە دورمان دەخەنەوە، بۆیە پێش ئەوەی باسی سروشتی زمانی کوردی بکەین دەبێت ژیانی سەرەتایی گەلی کورد بە بیر خۆمان بهێنینەوە

---

(١) زمانی کوردی، مەسعود محمد، و حەکیم کاکە رەش، لە بڵاوکراوەکانی رێکخراوی زمانناسی، ژمارە ٢٧، هەولێر، ٢٠١٤، لا: ١٦– ١٧.

(٢) وشەی زمانی کوردی، د. ئەورەحمان حاجی مارف، چاپی کوڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٥، لا: ٢٩– ٣٠.

کە باسمانکرد کورد لە کۆندا کۆمەڵگایەکی ئاژەڵداری و کشتوکاڵی بووە و سەرچاوی زمانەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو کاتەی ژیانی کوردەواری هەروەك ئول (فیلچێڤسکی) باسی دەکات کە کورد لە ئەسلداخەڵکی زەوی ناوچە شاخاوییەکانی ئاسیای بچوکن و زمانی کوردی لەم ناوچەیە دروستبووە نەك لە شوێنێکی تری ئەم جیهانە[1]، ئەگەر سەیری زمانی کوردی بکەین یاخود (وشەکانی) زمانی کوردی هەمووی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو کاتەی کە کورد مژوڵی کشتوکاڵ بووە یاخود سەرقاڵی ئاژەڵداری بووە، ئەوکاتە کورد لە بارێکی وادا بووە، کە راستەوخۆ مامەڵەی لەگەڵ سروشت کردووە بە پێی پێویستی روژانە مامەڵەی لەگەڵ (دار، بەرد، باڵندە، ماسی، رووەك، دار هەنار و سێو و قەیسی و شووتی ...) هەمو ئەو شتانە کردوە گەر دیقەتیش بدەین هەموو ئەو وشانە وشەی کوردین و هیچی وشەی بێگانە نین، چۆن کورد خۆی مامەڵەی راستەوخۆی کردوە لەگەڵ ئەو دەوروبەرەدا و ناچار بووە ناو لە شتەکانی دەوروبەری بنێت، ئەو کەل و پەلانەش کە دروستی کردوون بۆ ئاسانبوونی ژیانی رۆژانەی وەك (چەقۆ، خەنجەر، جەوەنە ریشمەی ولاغ، کورتان، کراس، کلاش ... تاد) هەموو ئەو کەل و پەلانەش بە دەستی خۆی دروستیکردوون هەموویان ناوەکانیان ناوی کوردییە، بۆیە زمانی کوردی لە بنەڕەتدا زمانێکی کشتوکاڵی و ئاژەڵدارییە جیاوازە لە زمانی ئینگلیزی یاخود زمانی ئەڵمانی کە زیاتر زمانێکن سەر بە کۆمەڵگەیەکی پیشەسازی و تەکنەلۆژین و وشەکانیشیان سەر بەو جیهانەن، ئێمە بە زمانەکەماندا دەزانین

---

(١) هەندێك بیر و رای هەڵە لەبارەی زمان و مێژووی کوردەوە، قەناتی کوردۆ(کوردۆیف) و: ئەورەحمانی حاجی مارف، چا کۆری زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٣، ل٧٧

کە لە کوێی جیهانـاین لـە رووی ئاسـتی پێشـکەوتن و تەکنـەلۆژی گـەر سـەیر بکـەین ئـەو وشـانە کـە هاتونەتـە نـاو زمـانی کوردییـەوە بـە هـۆی ئـەو کەرەسـتانەی کـە رۆژانـە بەکاریانـدەهێنین هـەمووی بێگانـەن، چـونکە ئێمـە خۆمان دروستمان کردوون و ناچاریشین بەکاریان بهێـنین واتـە بـە زمانەکـەدا دەزانین (TV) هی ئێمە نیە و ئێمـە دروسـتمان نـەکردووە، بـەڵام (کورتـان) یاخود (کلاّش) دەزانین هی خۆمانە و واتە زمـان گەنجینەیەکـە بـۆ پاراسـتنی ئاسـتی رۆشـنبیری و زانیـاری ئـەو گەلـە. بـەڵام وە نـەبێ زمـانی کـوردی نەیتوانیبێت خۆی لەم تەنگژە قوتار بکات، بەڵکو توانیویەتی خۆی بگونجێنێ و دەرگای کراوە بێ بۆ وەرگـرتن و داتاشـین و دروسـتکردنی وشـەی نـوێ تـا بکارێت لەگەڵ گۆڕانکاریە تازەییەکانی سەردەمدا بـڕوات، وا باشـە باسـی دوو چەمکی گرینگ بکەم لە دیاریکردنی سروشتی زمانی کوردیدا.

١- ناوچەی هەستی زمانی:

زمان لە مرۆڤدا یەکەمین شتێکە کە مامەڵە لەگەڵ دنیای تـازە و شـتێکی نوێ دەکات هەر شتێك نوێبێت و یەکەمین جار مرۆڤ بکەوێتە بەرچـاوی ئـەوا پرسیاری ناوەکـەی دەکـات واتـە ئـەوە دەپرسـێت ئـەم شـتە لـە سیسـتەمی زمانـدا چ شـوێنێکی گرتـوە، جـا ئـەو شـتە داهێنـانی خـودی مرۆڤەکـە بێـت یاخود کەل و پەلێکی نوێ بێت کەسەکە مامەڵـەی لەگـەڵ بکـات، بـۆ نموونـە کورد کاتێك (کلاّش)ی دروستکردوە ناوەکەشی بۆ داناوە کە هـەر بـە کـوردی زمانەکە ئەو شـتەی گرتۆتـە خـۆ، یـاخود گیایـەکی دۆزیوەتـەوە کـە بـەکاری هێناوە ناوی لێناوە، واتە ناوچـەی هەسـتی زمـانی ناوچـەیەکە هـەر شـوێنێك بکەوێتە ناوی دەبێت رەنگی زمان بە بەرخۆیدا بکات، جا ئەو شـتە وەرگـیراو

بێت وەك (کۆمپیتەر) یاخود رەسەن بێت وەك (گیای تۆڵگە) یاخود کوردانە نەبێت وەك ووشەی (قەرز) کە لە (قرض)ی عەرەبیەوە وەرگیراوە، گرینگ ئەوەیە کە ناوچەی هەستی زمانی ناوچەیەکی چالاکە و بە پێی پێویستی و ئاوڕلێدانەوەی مرۆڤ لە شتەکان زمان و شتەکان دەخاتە ناو هارمۆینەتەوە، بەمەش دوو رێگە هەیە بۆ پەیدابوونی وشەکانی زمانی کوردی رێگەی راستەوخۆ کە ئەویش هەڵێنجانی وشەی کوردی رەسەنە لەنێو زمانی کوردیدا رێگەی دووەم لاوەکیە کە ئەویش وەرگرتنی وشەیە لە زمانی بێگانەوە[1].

٢- زمانی کوردی و عەقڵی داهێنەر:

لەسەردەمی بازدانی کۆمەڵگا لە کۆمەڵگایەکی کشتوکاڵی و شوانکارییەوە بۆ کۆمەڵگایەکی پیشەسازی و تەکنەلۆژی زمانیش گۆڕانی بەسەردا دێت، چونکە جیهانی مرۆڤ دەگۆڕێت و کۆمەڵێك کەرەستە و دیاردەی کۆمەڵایەتی نوێ دێتە ئاراوە، زمانەکەش ئەم گۆڕانە دەگرێتە خۆی، زمانی کوردی زمانێکی هەوێن ئاسایە توانای ئەوەی هەیە کە لەگەڵ گۆڕانی شتەکاندا بڕوات، بەڵام کێشەیەك هەیە ئەویش ئەو چەقبەستنەی کۆمەڵی کوردەوارییە کە لەگەڵ هەموو گەلانی دنیا پێکەوە کشتوکاڵی یان شونکاریی یاخود بازرگانی بوو، لەو قۆناغەدا لەبەر ئەوەی کورد خۆی شتەکانی خۆی بەکارهێناوە و ناچار بووە کەرەستەکانی ژیانی خۆی دروست بکات زمانە رەسەنەکە تەبایە لەگەڵ ژیانی کۆمەڵگادا، چونکە عەقڵە داهێنەر و دروستکەرەکەحزوری هەبووە کە کورد خۆی بووە، بەڵام کاتێك کۆمەڵگا رادەوەستێت هەروەك ئەو راوەستانەی ئەمرۆ کورد توشی بووە کە

---

(١) وشەی زمانی کوردی، د. ئەورەحمانی حاجی، چا کوڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٥، لا: ٢٦.

نەیتوانیوە وەك بەرهەم هێن و داهێنەر لە قۆناغی پیشەسازی و تەكنەلۆجیدا بژیت ، بەكارهێنەر و كڕیاری ئەو جیهانەیە، زمانی كوردی ڕووبەڕووی ئەركی قورس بۆتەوە، لە لایەك كۆمەڵێك وشەی ماونەتەوە كە هی سەردەمی كشتوكاڵی و شوانكارییە وەك (شەن و كەو، موتوربە، گوڵبژێر، لەوەڕاندن،تخوب ... تاد) هەموو ئەو وشانە بۆ خۆیان بریتیبون لە كاركردن لە كۆمەڵگای كشتوكاڵی و شوانكارەیی، بەڵام لە حاڵەتی گواستنەوەی كۆمەڵگا بۆ كۆمەڵگایەكی پیشەسازی و تەكنەلۆژی هیچ كام لەو كارنە نەماون، بەڵام وشەكان بە تەنیا ماونەتەوە پرسیارەكە ئەوەی ئایا ئەم وشانە فڕێبدرێن یان چی؟لە لایەكی ترەوە دەبێت كۆمەڵێك وشەی نوێ وەربگرێت و دەستكاریشیان نەكات چونكە خۆی داهێنەریان نەبووە. دیارە سیستەمی زمانی كوردی خودان توانایەكە كە ئەم وشانە بەكاردەهێنێتەوە، بەڵام بۆ واتای دیكە واتە زمانەكە تووشی ڕاكێشان دەبێت و مانای دیكە بار دەكرێت لەم وشانەی ئەمڕۆ كاتێك دەنوسین (كابرا لە هەموو لایەك دەلەوەڕێ) یاخود (گوڵبژێری بابەتەكەم كرد) یاخود (توانیم بیركردنەوەی خۆم موتوربە بكەم لەسەر بیركردنەوەی نوێ ... تاد) هەموو ئەم وشانەی لەو ڕستانەدا بەكارهاتوون لە قۆناغی یەكەمی كۆمەڵگادا مەبەست لە گوڵبژێردن خودی گوڵبژاردن بووە، بە مەبەستی لەوەڕاندنی خودی لەوەڕاندنی مەڕ و ماڵات بووە، بەڵام بە هۆی (ڕاكێشانی زمان)ەوە مانای دیكە باردەكرێت لەو وشانە و لە زماندان بە (ئیدیۆم) ناونراوە.

هەروەك ئەم رستانەی خوارەو کە هەموویان ئیدیۆمین.

١- لەبەرچاوی نیە.

٢- گوێی مسی تێکراوە.

٣- سەگ بۆنی پێوە ناکات.

ئەم رستانە چۆن ئیدمۆمن ماناکانیان لە وشەکان یاخود لە فۆرمەکاندا نیە[1]، بەڵکو لە خودی مەبەستی قسە کرداریە ئەمەش خاسیەتێکی دیاری زمانی کوردییە.

٣- توانستەکانی زمانی کوردی و بەکارهێنانی وشە:

ئەمڕۆ ئێمە لە کۆمەڵگایەکی پیشەسازی تەکنەلۆژیدا ژیان دەگوزەرێنین بە جۆرێك ئەگەر کشتوکاڵ و شوانێتیش بکەین هەر بە یارمەتی و لە ژێر چەتری جیهانی تەکنەلۆژیدایە، جا زمانی کوردی ئەرکی گەورەی کەوتۆتە ئەستۆ چۆن ئێمە وەك کورد و بەشێك لە رۆژهەڵات تەنها و تەنها بەکارهێنەری بەرهەمی رۆژئاواین، بۆیە زمانەکەشمان ناچارە وشەی رۆژئاوایی و دەوروبەر بگرێتەوە خۆی بە پێی توانست و شیانی خۆی. سەرەکیترین رێگاکانیش ئەمانەن:

١) ووشەی کوردی رەسەن: کە پەیوەندی هەیە بە خودی داهێنەرەوە جا ئەو داهێنەرە داهێنەری ئامێرێك بێت یاخود داهێنەری چەمکێك بێت کە ئەو چەمکە گوزارشت لە دیاردەیەکی کوردەواری بکات وەك وشەی (پێشمەرگە)کە دیاردەیەکی چەکداری کوردە و تایبەتە بە گەلی کورد، ناتوانرێت وەربگێردرێتە سەر زمانی عربی بە (الجندی) یاخود (soliar)ی ئینگلیزی چونکە دیاردەیەکی کوردەوارییە.

---

(١) ئیدیۆم چەشن و پێکهاتنی لە زمانی کوردیدا، شیلان عومەر حسین، چا رەنج، مەڵبەندی کوردۆلۆجی، سلێمانی، ٢٠٠٩، لا: ٥٠.

٢) داڕشتن: ڕێگایەکە زمانی کوردی دەیگرێتە بەر بۆ داڕشتنی وشەی نوێ وەك وشەی زانا کە کۆمەڵێك وشەی دیکەی لێ داڕێژراوە (پێزانین، دەزانم، زانراو .... تاد).

٣) خوازە (ئیدۆم): کە ڕاکێشانی زمانە بۆ مانایەکی دیکە وەك (کابرا دەستی کورتە) دیارە کاتی خۆی لەناو کێڵگە ئەوانەی دەستیان کورت بووە کاروباریان لێ زەحمەت بووە، بەڵام ئێستا بە کەسێك دەڵێن کە هەژار بێت و دەستی نەڕوات.

٤) داتاشین: داتاشینی دوو وشەیە بۆ وشەیەکی نوێ وەك:

زانکۆ= زانین + کۆکردنەوە

وشکاوی= وشك + ئاو

٥) وەرگێڕان: وەرگێڕانی وشەی بیانی بۆ وشەی کوردی بە پێی ئاشنایی وشەکە لە کوردیدا وەك ووشەی (الکاتب)ی عەرەبی بووە بە (نوسەر) ئەمەش دەکەوێتە سەر توانای وەرگێڕ کە چ وشەیەك دادەنێت بۆ ئەو وشە بیانیە بۆ نموونە وشەی (**الإسعافات الأولية** بەم وشانە وەرگێڕدراوە (فریایی بەرایی، فریاگوزاری سەرەتاییەکان) یان (**الاعراض المرضية**) بوە بە (بەرەژەنگ ، دیارەکان، نیشانەکان) جا خوێنەر یاخود گەل خۆی یەك دانە بەکاردەهێنێت بە پێی سیستەمی زمانی خۆی.

٦) وەرگـرتن[١]: وەرگـرتنی وشــە وەك خـۆی وەك، کۆمپیتــەر، تەلــەفزیون، کارەبا ... تاد) یاخود زۆر جار لە وەرگرتندا وشەکە دەگۆڕێ بە جۆرێـك لەگەڵ سیستەمی زمانی کوردیدا بگونجێت و ئاسـان بێـت بـۆ قسـەکردن ئەویش بە گۆڕینی هەندێك وشە و پیت، وەك (کهربا)ی بووە بە (کارەبا) ئیمۆلۆژی (Etymology) ئینگلیزی، یاپراخ، (یاپراق)ی تورکی.

---

(١) گیروگرفتەکانی زارەوە دانان لە زمانی کوردیدا، محمد وەسمـان، هـەولێر، ٢٠٠٤، لا: ٥٩- ٦٠، ٦١.

ئەدەب

(مێژووی ئەدەبی کوردی)

مێژووی ئەدەبی کوردی بریتیە لە مێژووی (قسەی جوانی کوردی) ئەو قسە جوانانە بەشێك لە کەلتور و شارستانیەت و مەدەنیەتی نەتەوایەتی دروست دەکات.

قسەی جوان هەموو ژیان دەگرێتەوە (نیشتمان پەروەری کوردایەتی، نەتەوایەتی مرۆڤایەتی، دڵداری، بەسەرهاتی نەتەوە، سامانی نەتەوایەتی .... تاد)

وێنەی راستەقینەی ئەو ژیانەش شاعیر و نوسەر دروستی دەکەن بە شێوازێکی هونەری جوان، ئەگەر بەم شێوازە نەوترێ لە خانەی ئەد ەب و هونەر دەچێتە دەرەوە، مێژووی ئەدەبی کوردی یەکدەگرێتەوە لەگەڵ مێژووی ئەدەبی میللەتانی کۆن پێش بە نەتەوەبوونی گەلانی ئێرانی، لە سەردەمی دروستبوونی نەتەوە (nation، الأمة) دەتوانی مێژووی ئەدەبی کوردی دیاریبکەین.

تێکستی باوەڕپێکراوی شیعر بە زمانی کوردی سەرەتاو سەردەمی شیعری کوردی دریدەکات. کۆنترین ئەم رایەش دووبەیتەکانی بابە تاهیری هەمە دانیە لەسالی (٩٣٧، ١٠١٠ز) شیعری کوردی ئاینی لیریکی لە دیالیکتی گوراندا کونترین شیعری زمانی کوردییەلەسەدەکانی ناوەڕاستەوە پەیدا بووە، شیعری ئاینی و لیریکی لە دیالێکتی کرمانجی سەروودا لە پاش رووداوە هەر گرنگەکەی جەنگی چاڵدێران (١٥١٤ز) پەیدا بوە، شیعری لیریکی

(غـەزەل و قەسـیدە) لـە دیـالێکتی کرمـانجی خـوارو لـە پـاش دروسـتبوونی (سلێمانی) پەیدا بوە[1].

سەرەتای ئەدەبی کوردی سەرەتاییەکی شیعری ئاینە، چونکە ئـەو کـات پیـاوانی ئـاینی خـودان خوێنـدەواری و زانسـت بـوون و لـە ڕێگـەی شـیعرەوە گوزارشتیان لە تـاڤ خۆیـان کـردوە لـە پلەیـەکی بـاڵای هونەریـدا چ لـە ڕووی روخسار و چ لە ڕووی ناوەڕۆکەوە. لە دیالێکتی گۆران بابە تاهیری هەمـەدانی کە یەکێك بووە لە پێشەنگانی ئاینی ئەهلی حەق (یارسـان) کۆنترین نمونـەی ئەم ئەدەبەیە و سۆفییەکی گەورە و فکر فراوان بووە.

خورەم ئانان کە هەر شامان تەوینون

سوخون واتە کروون واتە نشینون

ئەگەر دەستوم نەوی کایوم نەوینون

بشوم ئاتوون بوینم کە ئەوینون

واتە:

بەختیاری بۆ ئەوانەیە کە شەوان تۆ دەبینن

لەگەڵتدا قسە دەکەن و لە تەکتدا دادەنیشن

ئەگەر بۆم نەگونجیٚ تو ببینم

دەچم ئەو کەسانە دەبینم کە تۆیان دەیوە[2].

---

(١) مێژووی ئەدەبی کوردی، د. مارف خەزنەدار، دەزگاری ئاراس، چـا یەکـەم، هـەولێر، ٢٠٠١، لا ١٥٩– ١٦٠.

(٢) س. پ، لا: ٢٠٨.

بەشەكانی ئەدەبی كوردی

ئەگەر بەشەكانی ئەدەبی كوردی دیاریبكەین دەبێت بیكەینە دوو بەش یەكەمیان، ئەدەبی سەرزاری (نەنوسراو) دووەمیشیان ئەدەبی نووسراو، ئەدەبی سەرزاری زیاتر ئەدەبێكی میللی یە و لە رۆحی گەلەوە نزیكە و لە یادەوەری گەلدا دەمێنێ و سەرەتای ئەدەبی نوسراویشە، هەروەك (مەم و زین)ی ئەحمەدی خانی كەئیلهامی لە (مەمی ئالان)ی فۆلكلۆرەوە وەرگرتوە، دەتوانین بڵێین ئەدەبی سەرزاری و ئەدەبی فۆلكلۆر و ئەدەبی میللی هەموویان یەكن و جیاوازییەكەی ئەوەیە كە نەنوسراوە، بەڵكو دەما و دەم گێردراوەتەوە، كە بە ئەدەبی گەلان یاخود رۆحی گەل بەناوبانگە، چونكە ئەم ئەدەبە رەنگدانەوەی ناخ و ژیان و كەسایەتی گەلە و ئەدەبی فۆلكلۆری كوردیش زۆر دەوڵەمەندە و چەندین بەش و خانە دەگرێتەوە لەوانە:

١) ئەفسانە:

ئەفسانە سەرەتاترین بیركردنەوەی مرۆڤی كۆن بووە دەربارەی دیاردە سروشتیەكان، كاتێك وەڵامی زانستی نەبووە بۆ باران بارین یاخود لافاو ئەوا بە ئەفسانە و حیكایەت گوزارشتی لەم نەزانینەی خۆی كردووە، یاخود بەهۆی ئەفسانەوە باسی مردن و ژیان و ... تاد، واتە جۆرێكی بیركردنەوەی فەلسەفی بووە دەربارەی دیاردەكان. لە كوردیشدا ئەفسانە زۆرن وەك ئەفسانەی (میرمەح)ی یەزیدیەكان، یاخود ئەفسانەی دروست بوونی خودا لای كاكەییەكان، یاخود ئەفسانەی (دیوو درغ) و (خدری زیند)ە و (شارۆخ شا) و ...تاد.

٢) داستان:

(پۆیەم)، داستان زیاتر گێڕانەوەیەکە کە باس لە ژیانی واقعی دەکات و کەمتر خەیاڵئامێزە وەك ئەفسانە، واتە راستەوخۆ باسی ژیان و گوزەران و هەڵوێستی کەسەکان دەکات، داستان لە رووی گێڕانەوەی لایەنی هونەرییەوە رێکترە لە ئەفسانە و سەرەتای (رۆمانیشە) داستانی کوردی خۆی دابەشدەکاتە سەر دوو جۆر: ١ــ داستانی قارەمانێتی وەك: (رۆستەم و زۆراب)، (شەریف هەمەوەند) (خانی لەپزێڕین)، ٢ــ داستانی دلّداری: وەك داستانی (فەرهاد و شیرین)، (لەیلا و مەجنون) (زەمیل فرۆش)، (خەج و سیامەند).

٣) گۆرانی:

کۆنترین بەشی ئەدەبی فۆلکلۆرە هەروەك بەشێکی دیاری هۆنراوەی لیریکە، گۆرانی کوردیش هونەرێکی بەرزە کە بە پێی ناوچەکان دەگۆڕێ وەك (هۆرە) لە هەورامان، (حەیران) لە هەولێر و (قەتار و ئەللاوەیسی) لای کەرکوك، مەقام لە سلێمانی و ... تاد، کە هەموویان دەربڕی هەست و نەستی ئەو ناوچانەیە بە شێواز و گوزارشتی خۆیان.

٤) پەندی پێشنیان و قسەی نەستەق:

کۆنترین کتێبێك کە پەندی پێشنانی کۆکردۆتەوە کتێبی (قسەی پێشینان) ساڵی ١٩٣٣ کە ئیسماعیل حەقی شاویس نوسیویەتی و (٦٠٣)ی پەندی (سیاسی، ئەدەبی، ئابوری، گاڵتە، .... تاد) کۆکردۆتەوە پەندی پێشینیان کۆمەڵە وتەیەکی کورت و پوختە و سیفەتێکی گشتی و هەرمەکی

هەیە کە زیاتر پڕە لە حیکمەت و دانایی و کارزانی و دووربینی لە مەسەل و کات و شوێنی جیادا بەکاردێت[1].

هەروەك ئەم نموونانەی خوارەوە:

- زمان بیەڵێ سەر رەحەتە.
- پەتی درۆ کورتە.
- دەستی ماندو لەسەر زگی تێرە.

٥) گاڵتەوگەپ:

گاڵتەوگەپ قسەی خۆشە لە شێوەی چیرۆکی پێکەنیناوی و ساتیر ئامێزدا، زۆرجار چیرۆکەکان هەمووی بەناوی یەکێکەوە رێك دەخرێت وەك (مەلای مەشهور، ئەحۆل ... تاد) ئەمەش بەشێکە لە ئەدەبی سەرزاری و سامانی نەتەوەیی کورد کە دەرخەری رۆحی شادی خۆشویستنی و پێکەنینە لای کورد هەروەك چۆن لەناو گەلانی دیکەشدا باوە، زۆر شت نوسراون لەم بابەتە وەك (رشتەی مرواری) عەلائەدین سوجادی و (مەلای مەشهور) .... تاد.

٦) مەتەڵ:

یارییەکە کەوا لە بینەر دەکات بیربکاتەوە و وردەبێتەوە لەشتەکانی دەوروبەری ئەمەش هەر بۆ خۆشی و زاخاوی مێشك بووە، دیارە ئەم هونەرە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی پێش تەکنەلۆژیا و بۆ کات بەسەربردن بووە وەك:

---

(١) لێکۆڵینەوەی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، د. عیزەدین مستەفا رسول، چا دووەم، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی، ١٩٧٩، لا: ١٠ ٢١٣.

- سایەقەی سامالْ هەوری فەرەنگی دوو ئاو لە جامێ هەریەك لـە رەنگـی. (هێلكە).

سەرچاوەكانی بیری ئەدەبی كوردی

ئەگەر بمانەوێت سەرچـاوەكانی بـیری ئـەدەبی كـوردی دیاریبكـەین ئـەوا دەبێت هەموو ئەدەبی كوردی بە نوسراوەو نەنوسراوە وە وێنابكـەین ئـەوكات پلە بەندی بكەین، بەڵام ئەم كارە زەحمەتە و ناچارین سەرەتا سەرچاوەكانی بیری مرۆڤـ بە گشتی و مرۆڤی كورد بە تایبـەتی بناسـین. ئـەوجا لەسـەر ئـەو نەخشەیە ئەدەبی كوردی دابەش بكەین، بـۆ ئـەم بەشـەش بـە تـەنها شـیعری كوردی وەردەگرین ئەویش لەبەر چەند هۆیەك لەوانە سەرەتای لەدایك بـوونی ئەدەبی كوردی نەنوسراو و نوسراو هەر شیعر بووە و تا هەنوكەش شـیعر شـا رەگ و بەشی شێری ئەدەبی كوردیە، هەروەها مرۆڤی كورد جیا لە ژانرەكانی دیكـە لـە شـیعردا زۆر جـوانتر و باشـتر گوزارشـتی لـە خـودی خـۆی كـردوە، شیعریش وەك بەشێك لە ئەدەب مامەڵە لەگەڵ دیوی ناوەوەی مرۆڤـ دەكات و تۆمارێكە زانیاریمان دادەنێت لەسەر بنەماكانی بیركردنەوەی مرۆڤـ و قوڵتر لە رۆمان و چیرۆك و ... تاد، ئایندەی بیری مرۆڤـ وێنا دەكات.

چۆن ژانرەكانی دیكە لایەنی هونەری و پێكهاتەیان وادەكات كەئـەو بـیرە چڕ و هەمەكیەی هەیانە دەریببرن. لـە شـیعردا بـە یـەك رسـتە دەوترێـت. لـە رۆمان یاخود شانۆ یاخود چیرۆك بە رووداوێكی گەورەی چـەندین كارەكتـەر و حیوار گوزارشتی لێبكرێت، بۆیە شیعر زیاتر دۆستە لەگەڵ بیروباوەڕی شـاعیر و ئاسانتر زانیاری بە دەستەوە دەدات. هەر بۆیە بینا لەسەر ئەو بەشانەی لە مرۆڤدا دەتوانن ببنە جێگـە و شـوێنگەی بیـنین و بیركردنـەوە سەرچـاوەكانی بیری شیعری كوردی بە تایبەتی و ئەدەب بە گشـتی دیاریدەكـەین، ئـەوانیش

(جەستە، دەروون، عەقڵ، دل)ن، کە هەریەکەیان دەکارن ببنە رووییاو چاوێلکە بۆ مرۆڤ هەتا مرۆڤ لەوانەوە سەیری خۆی و جیهان بکات، هەروەها دەتوانین هەر بەم بنەمایانە رۆمان یاخود شانۆ یاخود داستان یاخود چیرۆکی کوردی پلەبەند بکەین و باسی سەرچاوەی هزر و ئایدیایان بکەین.

١ـ جەستە وەك سەرچاوەی بیری شیعری کوردی:

هەروامان بیستوە کە جەستەی بایەلۆژی بەشە ئاژەڵیەکی ناو مرۆڤە، بەڵام ئەگەر ووردتر باسی جەستە بکەین ئەو کات دەزانین کە جەستە خودان سیستەمێکی رێك و پێك و یاسا و رێسای تایبەت بە خۆیەتی و دەکارێت وەك سەرچاوەی بیری مرۆڤ کاربکات، چون جەستە پێویستی بە خواردن و حەوانەوە و تێرکردنی غەریزەکانی هەیە، مرۆڤ ناچارە لەژێر ئەم داخوازییانەی جەستە بیر بکاتەوە، هەروەك بیرکردنەوە لە دروستکردنی جل و بەرگ و خانوو و خواردن و ژنهێنان و داهێنانی زانستی پزیشکی و وەرزش و هەموو ئەو چالاکیانەی تایبەتن بە جەستەی مرۆڤەوە ئەوەی من دەمەوێت لێرەدا جەختی لەسەر بکەمەوە ئەوەیە کە جەستە وەك شوێنێکە و چاویلکەرێك مرۆڤ ئاراستە دەکات، چونکە جەستە خاوەنی کۆمەڵێك هەستی جیاوازە وەك: (بینین، بیستین، تامکردن، دەست لێدان، بۆنکردن، هەستکردن).

لە رێگەی ئەم هێزانەوە دەتوانیت وێنای شتەکانی دەوربەری بکات و بیانناسێت و دوو شێوازی دیاری جەستە هەیە کە وا دەکات مرۆڤ ئاڕاستە بکات.

أـ لایەنی غەریزی جەستە وەك سەیرگە:

ئەگەر هاتوو مرۆڤێك کەوتە ناو ئەم حاڵەتەوە ئەوا بەچاوی حاڵەتەکە سەیری شتەکانی دەوروبەری دەکات، بۆ نموونە ئەگەر برسی بێت ئەوا بە چاوی خواردن سەیری شتەکان دەکات، یاخود ئەگەر هاتوو غەریزەی سێکسی حزوری هەبوو ئەوا ئەو مرۆڤە بە چاوی سێکسی سەیر رەگەزی بەرامبەر دەکات، واتە رەگەزی نێر ئافرەت وەك جەستە دەبینێ نەك وەك مرۆڤ و بیرکرەوە و مامۆستا و.... تاد.

هەموو ئەو زمان و کردارانەی لە دوای ئەم حاڵەتەوە لە دایك دەبێت گوزارشتکردنە لە تێرکردنی ئەو غەریزەیە لە زماندا، چونکە لەوەیە نەتوانێت لە واقعدا بەرجەستەی بکات، ئەو شاعیرانەی لەم سەرچاوەوە شیعر دەنووسن لە شیعری کوردیدا وەك (قوبادی جەلیزادە) کە جەستە دەکاتە سەیرگە بۆ بینینی ئافرەت، هەروەها لە لای شاعیرانی دیکەش بوونی هەیە کە لە شیعرێکدا بەم دۆخە شیعریان نووسیوە هەروەك قەسیدەی (مەستورەی) نالی، یاخود بەختیار عەلی لە قەسیدەیەکدا دەنوسێت.

پڵنگێك لەمندایە غەریزەی بەدی هەموو جانەوەرەکانی خوێندووە
حەزی بەمردنە لەناو لقە بەرزەکانی درەختدا...
حەزی بەبازدانە لەسایەقەی شەووە کە رۆحکێشانی نێچیر
لەسەر رەنگی شەونم دیارە... بەرەو بارانی بەیانی کە خەندەی
راوچیان لەسەر دلۆپەکان هەڵکەنراون.دەڕوات تا لەنزیك
گۆمە بێبنەکانی منەوە بمرێت... چەمەخۆڕەکانی من
بانگیدەکەن و ئەو تادێت نزیکدەبێتەوە... دێت و تادێت.من
زیاتر دەچمە ناو گۆمەکانی چێژ و سادییەتەوە... دێت و تادێت
من زیاتر حەز بەخواردنی کەرتێکی مانگ دەکەم... کە دەگاتە

بەردەمی پەرستگام خوارەکانم لەناکاو بەرز دەبنەوە... خوێنم بە رووی شەوەزەنگدا دەڕژێت... تا نزیکتر دەبێتەوە پتر حەز لە تامکردنی ئینسان دەکەم... پتر حەز لە خەوتنی وەحشیانە دەکەم... لەگەڵ مێینەی هەموو مەخلوقاتەکاندا... دێت وتادێت من زیاتر... لەزەت لە وێرانەیی دەبینم...))[1]

ئەو پڵنگەی ناو شاعیر کە حەز بە کوشتن و خەوتن دەکات لەگەڵ هەموو مێیەکدا بەرەڵاکردنی سێکسە لەو شیعرەدا، چونکە جیهانی شعیر جیهانێکی وێنە ئامێز و وەهمیە و مرۆڤ ئازادە چیدەکات و چی ناکات بۆیە ئەگەر سەیری مێینە بکەین لەم شیعرەدا بابەتێکە بۆ خەوتن و سێکس، ئەمەش سەرچاوەی بیری شاعیرە لەو شیعرەدا واتە جەستە بۆتە عەقڵی شاعیر بۆ بیرکردنەوە لە شتەکان و دیتنی شتەکان بەمەش سەرچاوەیەکمان دیاریکردوە لەسەر چاوەکانی بیری ئەدەبی کوردی.

یاخود (قوبادی جەلیزادە) زۆرتر لەم پانتاییەدا کاردەکات:

ژنە شۆخەکانی وڵاتەکەم... لێم ببورن

گەر لە نێوان من و ئێوەدا

هەزاران دیواری بەرلین هەبێ

من هەر بە رووتی دەتانبینم

بە رووتی ... [2].

١- تاماتەمی گول تا خوێنی فریشتە، بەختیار عەلی، ل ٤١٠،٤١١

٢- شەهید بە تەنیا پیاسە دەکات، قوبادی جەلیزادە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٧، لا: ٤٢٥.

ب ـ لایەنی جوانناسی جەستە وەك سەیرگە:

یەکێکی دیکە لەو سەیرگانەی جەستە دەکارێت دنیا وێنا بکات بە هۆی هەستەکانی (بینین، بیستن، بۆن، دەست لێدان، تامکردن)ەوەیە، کە ئەم هەستە دەبێتە سەرچاوە بۆ داهێنانی ئەدەبی، بەڵام بە باگگراوندی جوانیناسیانە، واتە ئەگەر ئافرەت وێنا بکرێت بەم پێوەرە ئەوا وەك شتێکی جوان و سەرنج راکێش وێنا دەکرێت، یاخود مامەڵەکردن لەگەڵ سروشت یاخود دەوروبەر، چونکە شاعیر ئەم بنەمایەی هەیە بۆ سەیرکردنی هەموو شتەکان بەجوان دەبینێ یاخود جوانی شتەکان دەردەکات هەروەك (عبد الله گۆران) کە بە شاعیری ئافرەت و سروشت ناسراوە، لە وەسی جوانی ئافرەتدا دەنوسێت:

زۆر قژی زەرد سەرنجی راکێشاوم
زۆر چاو شین داویە پرشنگ لە چاوم
شان و مل و گەردنی رووتی بێگەرد
سنگی نەرم و مەمکی قوتی توند وەك بەرد
بەژن و بالای کەڵەگەت و شۆخ و شەنگ
لەش و لاری کەمێك گۆشتن کەمەر تەنگ
پێستی سپی بە خوێنی گەش مەیلە و ئاڵ
کولمی قەڵە و چەناگەی ناوەڕاست چاڵ
هەموو یەك یەك یاخۆ دەستە بە دەستە
ناخی گیانیان بۆ پڕکردووم لە بەستە
ئەمانەم گشت لا جوان بووە و لا جوانە
بەلام هەرگیز تەنیا جوانی ئەمانە

بـــۆی نەشـــکانودم تونیـــەتی و ئـــارەزووی دڵ
هـــەر گـــەڕا و مـــەلی برســـیم چـــڵا و چـــڵ

دیوانی گۆران، ل: ٦٦

له وەسفی سروشتدا دەنوسێت:

لـــە ژێـــر زەردی خۆرەتـــاوا　　　بـــە نـــاو چـــیمەنی گـــوێ ئـــاوا
چەند بە ئاهەنگ چەن سیحراوی　　　ئەگـــەڕێ قـــاز یـــان مـــراوی
یـــا کـــەو لەســـەر بـــەفری نـــزار　　　بـــۆ لوتکـــەی هـــەزار بـــە هـــەزار
چەن ئێسك و چەن گورج و گۆڵ　　　ئەکشێ پشت له نوێ تـەختی دۆڵ
یـــا کەروێشـــکی تێـــر و قەڵـــەو　　　لەبـــەر تریفـــەی مانگەشـــەو
چەن جوان ئەڕوا بـە قونـە قـون　　　ســـرك و گـــورج و ســـپی و خـــڕپن

(د. گۆران، ٤٤)

٢_ دەروون وەك سەرچاوەی بیری شیعری کوردی:

ئەگەر زمان دەریچەیەکی تایبەت بێت بۆ دەربڕینی دەروون. ئەوا ناتوانین شیعر بکەینە دەرەوەی ئەم هاوکێشەیە، چونکە شیعر هەموو چالاکیەکانی خۆی لەزماندا بەرجەستە دەکات. ئەوا بەم پێودانگە شیعریش وەك بوونەوەرێکی زمانی خۆی بەهرەمەنددەکات لەهەموو رەگەزەکانی دەروون، بەڵکو زیاتریش لەمە جۆرێك لەشیعر هەیە کە کت ومت دەربڕی باری دەروونی مرۆڤە و دەتوانین لەڕێگەی ئەو شیعرەوە هەنگاو هەڵنێین و لەباری دەروونی شاعیر بکۆڵینەوە و شارەزای خەیاڵ و بارە دەروونیەکانی بین.

خۆگەر بنۆڕینە کارەکانی فرۆید ئەوا زۆر بەئاسانی ئەم رەوتە لە لێکۆڵینەوەکانیدا دەدۆزینەوە، کە فرۆید بەدوو ئاڕاستە کاریکردووە یەکیان

لەژیانی نووسەرەکەوە رۆشتۆتە سەر دەقە ئەدەبیەکان بۆ دۆزینەوەی ژیانە خودی و تاکە کەسیەکانی نووسەر لەناو پاڵەوان و کارەکتەر و نووسینەکانیدا بەگشتی. دووەمیان لەدەقی نووسینەکانەوە دەرچوونی هەبووە بۆ ناو ژیانی نووسەرەکان، هەردوو رێگاکەشی بەمەبەستی دۆزینەوەی باری دەروونی و کۆکردنەوەی زانیاری بووە لەسەر دەروون بەگشتی.

((مامۆستای دەروونشیکاری نوێ فرۆید دانی بەوەدا داناوە کە ئەدەب کاریگەری زۆر هەبووە لەسەر بیرکردنەوەکانی.فرۆید لە هەفتا هەمین ساڵی لەدایك بوونیدا ئەوەی رەتکردەوە کە ئەو داهێنەری چەمکی (نەست)بێت و وتی (شاعیرەکان و فەیلەسووفەکان پێش من نەستیان دۆزیوەتەوە.ئەوەی من دۆزیومەتەوە رێبازێکی زانستیە بۆ لێکۆڵینەوە لەنەست)[١]))

واتە فرۆید باش ئاگادارە لەدەرکەوتنی دەروونی لەکاری هونەری و دەقەکاندا لەدێر زەمانەوە چونکە لەگەڵ پەیدا بوونی مرۆڤ دەروونیش دەستی بەدەرکەوتنەکانی خۆی کردووە لەکایە جیاوازەکانی ژیاندا. شیعریش وەك کایەك بەدەر نیە لەم رێسایە. دیارە کاتێك شیعر بەدەروونە وە دەردەکەوێت خۆی لەبەردەم کۆمەڵێك کاری جیاوازدا دەبینێتەوە، کە نووسەران و رەخنەگران هەریەکەیان بەشێوازێك ئەم ئەرکەیان باسکردووە. واتە شیعر کاتێك پەیوەندی خۆی بەدەروونەوە درووستدەکات لەبەردەم کۆمەڵێك ئەرکدا خۆی دەبینێتەوە کە بەپێی بارە دەروونی و واقیعەکان جیاوازی لەخۆی دەگرێت و مەرج نیە یەك ئەرك هەبێت شیعر ئەنجامی بدات.

١- د.حسام الخطيب،الادب الاوروبى،ب ط،مكتبة اطلس،دمشق،١٩٧٢، ص٢٥٢

حاڵەتی توڕەیی شاعیر شیعرێکی حەماسی و بەرگری دێنێتە ئاراوە کە ئەم ئەرکە لێرەدا زۆر جیاوازە لە حاڵەتی بوونی سۆز لەدەروونی شاعیردا کە پێدەچێت شیعرەکە پڕبێت لەبەخشین و ئاشتکردنەوەی شتەکان. هەر لەسەر بنەمای ئەم جیاوازیە رای جیاوازیش هاتۆتە ئاراوە لەنێوان رەخنەگران و بیرمەندانداا.

((پەیوەندی هەڵچوونە شیعری و ستاتیکیەکان چییە بەهەڵچوونەکانی ژیانی واقعی و ئاسایی ئەم پرسیارە گرانە لەدێر زەمانەوە لە گفتوگۆی رەخنەگراندا بوونی هەیە لە(پاکبوونەوە)ی ئەرستۆ هەتا(سەرسوڕمان)ی لونیجنوس هەتا حاڵەتی رێگەپێدان و هاوکاریکردن لە زانستی دەروونی ریتشاردز، هەتا حاڵەتی ئەو پاڵەوانانەی کە هەڵگری چەپێنراوە جیاوازەکانن لای فرۆید))[1]

بەڵام فرۆید لەپاڵ ئەم کارەیدا هەندێك جار کۆمەڵێك ئەرکی دیکەی بەسەر شیعردا داباراندووە کە تاڕادەیەکیش پێکاویەتی، واتە بەپێی حاڵەتە دەروونیەکان و واقیعەجیاوازەکان ئەرك و ماناو بەهاکانی شیعریش بەپێی ئەم میتۆدە گۆڕانیان بەخۆیانەوە دیوە. هەر بۆیە لای فرۆید زۆر جار رووبەڕووی رای جیاواز دەبینەوە لەسەر شیعر و هونەر بەگشتی.

((داهێنانی شیعر وەك داهێنانی (نوکتە) وەهایە کە پشت بەنەست دەبەستێت، شیعر و نوکتە جۆرێك لە وزە دەبەخشن بەمانایەك لەماناکان.زۆربەی تەکنیکەکانی شیعر وەك تەکنیکی گاڵتە و خەونن کەدەبێت خۆی پێوەند بەکات بەجۆرێك لەراهاتنەوە فرۆید دەڵێت: کێش و رەگەز و

١- ویلیام.ك. و ینمرات و کلینث بروکس،النقد الحدیث تاریخ موجز،الجزء الرابع،ت: د.حسام الخطیب،محي الدین صبحی مطبعة جامعة دمشق، ١٩٧٦، ص٢٥١- ٢٥٢

درککردن و شێوازەکانی تری دووبارە کردنەوەی دەنگ و وشە لەیەکچووەکان لە شیعردا چێژ دەبەخشن))[1]

وێکچوواندنی شیعر و نوکتە و خەون و بەستنەوەیان بەنەستەوە هەروا بێ بنەماو لەخۆوە نیە لەهەرسێ بابەتەکەدا جگە لەئامادەگی دەروون بەگشتی.کۆمەڵێك رەگەزی دیکەش هەن بەشداری دەکەن لەم داهێنانەدا،وەك رەمز و خەیاڵ، کە شیعر و نوکتە هەردووکیان دوو دنیای رەمز ئامێزن.لەشیعردا لەنێوان دال و مەدلولدا بەجۆرێك لە جۆرەکان پەیوەندی ئاشنایەتی هەیە وەك کۆتری سپی و ئاشتی،شێر و ئازایەتی.بەڵام لەنوکتەدا دال و مەدلول دەبێت پێچەوانەی یەکتربن وەك دەرکەوتنی هەڵسوکەوتی منداڵانە لەپیاوێکی خانەدان و خاوەن پلەو پایەدا. واتە هەتا چەند دال و مەدلول دووربن لەیەکترەوە داهێنانەکە زیاتر خۆی دەسەپێنێ هەر بۆیە تاڕادەیەك پەیوەندی هەیە لەنێوان ئەم بابەتە لەیەك جیاوازانەدا، ئەوەی لەم نێوەندەدا جێگەی بایەخە،بەخشینی جۆرێکە لەچێژ، جا چێژی شاعیر بۆخۆی بێت یان بۆ خوێنەر (وەرگر)بێت جیاوازی نیە گرنگ بەخشینی چێژە، ئەم جێژەش جێژێکی بایەلۆژی نیە، بەڵکو جێژێکی دەروونی و سایکۆلۆژیە. راستە شیعر وەك هەبوویەك ماددەیە و لەنووسیندا خۆی بەیان دەکات، بەڵام وەك خواردن و خواردنەوە نیە هەتا جێژی بایەلۆژی ببەخشێت بەمرۆڤ.بەڵکو زیاتر شیعر پەیوەندی هەیە بەهەستەوە، ئەم هەستەش هەستێکی دەروونیە و پەیوەندی خۆی زیاتر بەدەروون و رۆحەوە گرێ دەدات.بۆیە ئەرستۆ بە مایەی پاکبوونەوەی دەروونی دەزانی لەهەموو خەیاڵە ئاڵۆز و خراپەکانی

١- نفس المصدر السابق، ص ٨٥

مرۆڤ،بەتایبەتی تراژیدیا کە دەبێت ترس و بەزەیی ببزوێنێ لە مرۆڤدا هەتا ببێتە هۆی پاکبوونەوە و بەخۆدا چوونەوە.((هەروەکو بینیجان،تراجیدی هەرە تەواو ئەوەیە چنینەکەی دارژاوبێ،نەك سادە و دەبێ لاسای کردەوەی وابکاتەوە کەترس و بەزەیی بروورژێنێ، چونکە ئەرکی تایبەتی ئەم جۆرە تراجیدیە لەمەدایە))[1]

بەستنەوەی شیعر بەهەست و سۆز و دەروونەوە، زۆر جار ئەم پەیوەندیە گشتگیر دەکرێت بەسەر تەواوی شیعر و ئەدەبدا بەڵام ئێمە ئەوە ناکەینە رایەکی رەها و وەستاو، نەخێر شیعر هەمیشە هەوڵی خۆ دەرباز کردنی هەیە تەنانەت لەخودی خۆشی، واتە شیعر یاخییە و هەمیشە شۆرش دژی خۆی بەرپا دەکات. بەم حاڵە وادەکات کە ساتەکان و زەمان و سەدەکان تێپەڕێنێت و کۆ بەکۆ بڕوات بێ راوەستان و ماندوو بوون بەڵام بۆکاری لێکۆڵینەوە لەشیعر رووبەڕوو دەبینەوە لەگەڵ رایە کۆنکرێتی و گشتگیرەکان.

((مانای ئەدەب وا لێکدەدەنەوە کە شیکردنەوەی ژیان و دۆزینەوەی مانایە. ئەم دەرهێنان و دۆزینەوەیەش گەڕانەوەیە بۆ هێزی سۆز (عاتیفە) لەمرۆڤدا))[2]

ئەم رایە ئەگەر چی لاوازە سەبارەت بەپەیوەندی نێوان مانا و سۆز،بەڵام جۆرێك لەشیعر و لەئەدەب هەن خاڵی نین لەسۆز و خاڵی نین لەوەی بەسۆز و مرۆڤ شتەکان پێوانە بکات و بە کێشانەی سۆز شتەکان لێك

١- ئەرەستۆ، هونەری شیعر (شیعر ناسی)،و: عەزیز گەردی،ب چا،چاپخانەی گەنج،خانەی چاپ و پەخشی رێنما،سلێمانی،٢٠٠٤،ل٤٧

٢- احمد امین، النقد الأدبی،ط الرابعة،دار الکتاب العربی،بیروت، ١٩٦٧، ص٤٠

بداتەوە.چونکە بەشێکی زۆر لەشیعردا سەروکاری لەگەڵ سۆزی مرۆڤدا هەیە.کە سۆزیش بۆخۆی بەشێکی چالاکە لەدەروونی مرۆڤدا.واتە دەروون بەڕێگاو بەشێوازی جیاجیا و هەر جارە و لەرێگەی پێکهاتە و رەگەزێکەوە خۆی داوێتە ناو شیعرەوە.بەپێی ئەم میتۆدە شیعر و هونەر بەگشتی رەنگدانەوەی دەروونن وادەکەن دەروون بدرەوشێتەوە لەمەشخەڵەکانی خۆیاندا هەمیشە و دەم و سات دەروون بنووسنەوە بەشێواز و رێگای جیاجیا ئەم هەستە دەربڕن و عەینی بکەنەوە.لەڕاستیدا دەروون بەوەی خەسڵەتی درەوشانەوەی هەیە.خاوەنی کۆمەك و هاوکاریە بۆ شیعر،هەروەها بۆ بیرکردنەوە و خەون و هەموو چالاکیەکانی مرۆڤ بەگشتی.واتە دەروون یارمەتی لایەنی رۆحی مرۆڤ دەدات بەوەی هەڵدەستێت بەدروستکردنی وێنە و خستنە بەردەستی کەرەستەی دەروونی بۆ ئەوەی رۆح بتوانێت خۆی دابڕێژێت.هەروەها یارمەتی بیرکردنەوە دەدات بۆ نموونە کاتێك مرۆڤێك بیردەکاتەوە لەدروستکردنی شتێك کە لەسەری دابنیشێت.ئەوا دەروون کۆمەکی ئەم بیرکردنەوەیە دەکات بەوەی شتەکانی بۆ ئامادە دەکاتەوە کە ئەو مرۆڤە پێشتر ئەزموونی کردووە.بۆ نموونە بەردێك کە لەسەری دانیشتووە یان دارێك،هەتا ئەو وێنەیە ئامادە دەکات و دایدەهێنێ کە بیرکردنەوەکە لەخۆی دەگرێت ئەویش وێنەی (ئایدیا)ی کورسیە.

دواتر مرۆڤەکە بەپێی وێنەی (ئایدیا)ی کورسیەکە دەگەڕێت بەشوێن کەرەستەی گونجاو و کارەکەی دەخاتە بواری جێبەجێکردنەوە. ئەمەش بەشداریکردنی لایەنی بایەلۆژی مرۆڤە لەم کارەدا واتە سێ لایەن بەیەکەوە هاوکاری یەکتر دەکەن لەدروستکردنی کورسیەکدا.لایەنی عەقڵی و دەروونی و

بایەلۆژییە.بەمەش گرنگی کۆمەکی لایەنی دەروونمان بۆ دەردەکەوێت لەچالاکیەکانی مرۆڤدا، کە هونەر و شیعر بەتایبەتی بەدەرنین لەم رەوشە.

((بەبڕوای سایکۆلۆژیستە نوێیەکان ناوچەی نەست کاری دیکەی هەیە ئەویش بەهەوێن بوونیەتی بۆ پێگەیاندن و بەرەو پێشبردنی وێنەو خەون و بیرکردنەوە کە بەرهەمی هونەریش خواردنی خۆی لێوە وەدەست دەهێنێت[١]))

گەر ئەم بنەمایە ببەینە ناو شیعرەوە و ئەوە ڕۆشن بکەینەوە کە چۆن دەروون و رەگەزە سەرەکیەکانی کۆمەکی شاعیر دەکەن لەسەر نووسینی شیعر،ئێمە ئەوە واز لێدەهێنین کە شیعر بەم میتۆدە گوزارشتە لە دەروون.زیاتر لەمەش کاتێك شاعیر دەنووسێت.ئەو کاتە یادەوەری زمان بۆ شاعیر ئامادە دەکات لەئاستە کۆمەڵایەتیەکەیدا و دواتر شاعیر ئەم زمانە تێك دەشکێنێت و لەئاستە خودی و شیعریەکەیدا دەریدەبڕێت.هەروەها یادگە یادەوەری دەخاتە بەردەستی شاعیر و خەیاڵیش شتەکان ئامادە دەکات.واتە لەسەر ئاستی زمان شاعیر تەنانەت پەیوەندی نێوان دال و مەدلول تێك دەدات و جارێکی تر بەسیستەمێکی تر کە شیعرەکە خاوەنیەتی دال و مەدلول بەیەکەوە دەبەستێت و ماناکان دەگۆڕێت.لێرەدا ئەو دەرچوون و بەزاندنی رابردوو لەشیعردا،دەروون ئەم کۆمەکە پێشکەش بە شاعیر دەکات لەگەڵ زۆرێك لەکۆمەکی تر کە دواتر بەوردتر باسیان لێوە دەکەین.بەختیار عەلی لە باسی زمانی شیعردا دەڵێت :

١- روز غريب، تمهيد فى النقد الحديث، ط الاولى، دار المكشوف، بيروت، لبنـان ،١٩٧١، ص ٧٧

((وشه لەشیعردا هەمان ئەو شتانە ناونانێت کە زمان وەك سیستەمێکی ئاماژە ناویان دەنێت وشە لەشیعردا ئاماژەی نیە بۆ دەرەوە، بەڵکو ئاماژەیە بۆ ناوەوە،ئاماژەیە بۆ جووڵەی زمان بە ئاڕاستەیەك پێچەوانەی مێژووی خۆی))[1]

شاعیر هەر دەبێت سەرەتا بەکۆمەکی یادەوەری ئاماژەکانی دەرەوە بزانێت،هەتا جووڵە و رەوتی خۆی بگۆڕێك بەئاڕاستەی پێچەوانەی ئەوەی لەیادگەدا ئامادەگی هەیە،لەپەیوەندی نێوان دەروون و شیعردا ئێمە بەشێوەیەکی گشتی زۆر بوار و دەلاقەی جیاوازمان کردەوە لەنێوان ئەم دوو چەمکەدا، کە بەپێی سروشتی هەردووکیان ئاوێزانی یەکتر بن و یەکتر دەنووسنەوە و یەك بۆ یەکیان دەبێتە بڵندگۆ بۆ دەربڕینی هاوارەکانی خۆی.جارێك شیعر بەگەرووی دەروون ئاوازەکانی خۆی دەچڕێت و جارێك دەروون بەگەرووی شیعر خۆی داوێتە ناو گەمە زمانەوانیەکانی شیعرەوە.

((ئەی وڵاتم... لەنابەینی پەنجەکانی تۆدا گەورە بووم

قەڵەمێکی بچکۆلەبووم... لەگیرفانەکانی تۆوە هاتمە دەرێ

سەرما شکستیکردبووم... کۆڵانەو کۆڵان دەگەڕام

بەڵام نەتدەبینم... ئەو مردوەت نەدەبینی کەدەمی پڕ بوو لەبەفر

فرمێسکەکانیشی وەکو تکەی مۆم... بەڕوومەتییەوە بەستبووی...

نەتدەبینم

چەند بەسەر دەست و داوێنتدا شکامەوە/ بەددان بەڕەشەباکانتدا نووسام

فڕیمنەدەن/ بەڵام وەکو

١- بەختیار عەلی،گەڕان بۆ ماناکانی دیکەی شیعر،گ رامان، ژ ٧٢،٢٠٠٢،ل٩

جلکێکی تەنك بەتەنافێکی بەرزەوە بابردمی و گوێت پێنەدام...))[1]

لەم پارچە شیعرەی بەختیار عەلیدا گەر بنۆڕین خەمێکی سایکۆلۆژی ئامادەگی هەیە و هەر ئەم خەمەش پەنگی خواردۆتەوە لەدەروونی شاعیردا.ئەویش خەمی (هەست پێنەکردنە) لەلایەن خەڵکەوە. واتە مرۆڤ هەمیشە حەزێکی هەیە بۆ ئەوەی کەسانی دەوروبەری بیبینن.جا لەهەر رێگەیەکەوە بێت.کە بێتە مایەی سەرنج راکێشانی کۆمەڵگا کاتێك شاعیر دەڵێت من قەڵەمێکی بچووك بووم مەبەستی ئەوەیە کە ئەو نەیتوانیووە لەبوارە واقعی و ژیانیەکانیدا وابکات بوونی خۆی بسەلمێنێت.بۆیە هانای بردۆتە بەر نووسین دیارە نووسین لای شاعیر جۆرێکە لەخۆ دروستکردن،رێگایەکی ترە بۆ ئامادەبوونەوە لەزەینی ئەوانیتردا.شاعیر بەم رێگایەدا دەڕوات و برینی ئەوەشی لەدەرووندایە کە نابینرێت.ئەگەرچی خۆی بەکوڕی وڵات و نیشتمانیش دەزانێت،بەڵام وڵات لەئاستی ئەم نەوەیەی خۆیدا بێ باکە و باکی نیە بەگریان و هاوارو فیغانەکانی،بۆیە ئەم هەستە برینداركەرە هەڵدەگرێت لەناو خۆیدا و نایەوێت یاخی ببێت،بەڵام کاتێك دەزانێت مل کەچکردن بۆ ئەو هێزە کۆمەڵایەتی و سیاسیەی زۆرینەی خەڵك هەڵگریەتی بەجۆرێك لەجۆرەکان رازیبوونە بەمردن.هەربۆیە دواتر شاعیر دەڵێت:

((ناتوانم بەم جۆرە بژیم
بۆیە دەبێت. ئەم لەمپەرانە ببڕم و
شانازی بەیاخیبوونمەوە بکەم))[2]

١- بەختیار عەلی،تاماتەمی گوڵ تاخوێنی فریشتە،ب چا،چاپخانەی رەنج، لە بڵاوکراوەکانی نێوەندی رەهەند بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی، ٢٠٠٦، ل٣٣٢

٢- سەرچاوەی پێشوو،ل٣٣١

شاعیر لەشیعردا یاخی دەبێت و هەموو شتەکان دەپشکنێ و رووی راستەقینەیان بەدیار دەخات و ئەو مانایانەیان لێدەستێنێتەوە کە لەواقعدا هەڵیانگرتووە. ئەمەش هەمان تێك شکان و خاییوونە لە خودی زمان و ئەو ئەرکەی کۆمەڵگا داویەتی بە وشەکان بۆیە لێرەدا دال و مەدلول هەمیشە دەگۆڕێن و مانای تر و واتای تر لەخۆیان باردەکەن کە دەبێت وابێت.چونکە ئەو مانایەی لەواقعدا هەڵیگرتووە هی خۆی نیە و پێچەوانەکەی راستە.

((ئەوانەی ئێستاکە تفەنگ بەڕووماندا هەڵدەبڕن

لەساڵۆن و کتێبخانەکاندا... جگەرەمان لێقەدەغەدەکەن

ناهێڵن بچینە ئاهەنگ و سینەماکان

هەر ئەوانە بوون کە جاران گوڵ و بوکە شوشەیان پێبوو

منیش ئێستا ئەو گوڵ و بوکە شوشانەم دەوێت

لەمناڵیمدا... ژوورەکان زنجێکی ئێجگار گەورە بوون...))[١]

گەر ئەم قەسیدەیە تاوتۆی بکەین کە قەسیدەی ((نیشتمان))ە پڕە لەو سات و حاڵەتە دەروونیانەی کە شاعیر لەو کاتانەدا بەهۆی نالەباری کەش و هەوای سیاسی وڵاتەوە و نەبوونی ئازادی و بەزیندانیکردنی باخچە و شەقام و زانکۆ و... تاد.لەلایەن دەستەڵاتی تاکڕەوی ئەوکاتەوە،هەموو ئەمانە وەك کاردانەوە و خۆ بەتاڵکردنەوە لەم شیعرەدا،زۆر بەڕوونی بەرچاو دەکەون، کە شاعیر زۆر جار شتەکان دەشکێنێ و دووبارە سازیان دەکاتەوە.یاخود بارە دەروونیەکانی خۆی دەنووسێتەوە و جۆرێك لە بەتاڵ بوونەوە بەدەست دەهێنێ لەم شیعرەدا،هەروەها لەسەر بنەمای ئەو ناحەقی و ئاڵۆزیە

---

١ _ سەرچاوەی پێشوو

دەگەڕیتەوە بۆ منالّی و دەیەوێت هەمیشە منالّ بێت و لەگەڵ بوکە شوشە و هەڵمات و مەتارەی ئاو و موفەرکی چاوەزاردا بژیت و هەست بەم هەموو قەهرە نەکات.ئەرکی شیعر لەم قەسیدەیەدا مانای جیاواز وەردەگرێت ئەویش دڵدانەوەی شاعیرە لەلایەن خۆیەوە بەوەی کە کچ و شار و کۆمەڵگا و دەسەڵات و سیاسەت نایبینن و مافی نادەنێ، بۆیە شاعیر لەم شیعرەدا وەك بڵند گۆیەك هاوارەکانی دەروونی خۆی تیا دەنووسێتەوەو پەنجەرەیەك دەدۆزێتەوە بۆ بینینەوەی خۆی.لەپاڵ ئەمەشدا نایەوێت منداڵ بێت و کەس نەیبنێ بەڵکو دەیەوێت گەورەبێت، ئەم گەورە بوونەش هەستپێکردنە لەلایەن ئەویترەوە، واتە شاعیر گەمەیەك ئەنجام دەدات ئەویش ئەوەیە کاتێك ترس و دڵەراوکێ هەیە دەیەوێت منالّ بێت بۆ ئەوەی خۆی رزگار بکات لەو بارە ناخۆشیە بەهۆی منالّێتیەکەیەوە،وەك دەڵێت :-

((دەلێمگەڕێ بابگەڕێمەوە منداڵیم/ بەدوای جلکی کۆن و سمێڵی دەستکردو تەباشیرە

بچکۆلانەکانمدا دەگەڕێم/ بەدوای ئەو جێگایانەدا دەگەڕێم کە سەنگ و بەردم تیاکردوون/

بەدوای فرمێسك و جنێوەکانمدا دەگەڕێم...))[١]

بەڵام کاتێك هەست دەکات بوونی نیە.ئەوا نایەوێت منداڵ بێت و دەیەوێت گەورەبێت گەورەیش لای شاعیر هەستکردنە لەلای ئەویترەوە بەئەم.هەروەك دەڵێت :

((ئیتر بەسە وەکو منداڵ سەرم نانێمە ناو کۆشم

١_سەرچاوەی پێشوو

وەکو منداڵ لەبەر ئاوێنەیەکی ڕووندا قژە تەڕە خوماوییەکەم
داناهێڵم
ناهێڵم کەس پێمبڵێت بۆ دەستەکانت وا گچکەن...))[1]

ئەم یاریەش یاریەکی سایکۆلۆژیە بۆ پاراستنی هاوسەنگی شاعیر لەنێوان هەڵچوونەکانی ناو واقیع و هەڵچوونە دەروونیەکانی خۆی، ئەم شیعرە شیعرێکی دەروونیە و بەس.

٣_ عەقل وەك سەرچاوەی بیری شیعری كوردی:

کاتێك ئێمە ڕووبەڕووی چەمکی (عەقڵ) دەبینەوە: خێرا ڕووبەڕووی کۆمەڵێك دەرگای داخراو دەبینەوە کە ڕێگەمان لێدەگرێت هەتا بزانین عەقڵ چییە، بەڵام وەڵامێکی سادە و پێش وەخت کە بەردەستە ئەوەیە عەقڵ یەکێکە لە تواناکانی مرۆڤـ کە یارمەتی مرۆڤـ دەدات لە خۆبەڕێوەبردندا. بەڵام ئەم وەڵامە هێشتا قایلکەر نیە و بەم شێوەیەش ناکرێت بناسرێت، چونکە عەقڵ دەیان جێکەوتەی جیاجیای هەیە. بۆیە هەر دەبێت بەسەیرکردنێکی خێراش بێت بڕۆینەوە بەردەم فەیلەسوفەکان و لە ڕێگەی ئەو مێژووە بەردەستەی هەیە بۆ فەلسەفە ئەوە بدۆزینەوە عەقڵ لە کوێدایە و چۆن کاردەکات؟ فەیلەسوفەکانی پێش سوکرات بەشێکی زۆری ئەوانە بوون کە بۆ گەڕان بە شوێن بنەڕەتی شتەکاندا "بابەتە سروشتیەکانیان بە

١– سەرچاوەی پێشوو،ل٣٣٧

بنەڕەتی شتەکان داناوە، بە دوای بابەتێکدا گەڕاون کە هەبووە و لەوێوە بەو بارە گەیشتون ناوەڕۆك نەگۆڕە و گۆڕان تەنها بەسەر شێوەدا دێت".[١]

واتە لایەنی ماددییان بە جەوهەر زانیوە جا لای هەریەکێکیان بە جیاوازی کەوتوتەوە، بۆ نموونە تالیس (ئاو) بە بنەڕەتی هەموو شتەکان دەزانێت، چونکە ئاو یاخود شیّ لە هەموو شتێکدا بوونی هەیە.

نەخێر فەیلەسوفەکانی دیکە سەیری ئەوەیانکردوە لە شتەکاندا کە جیاوازە لە ئاو. وەك (ئەزگسیمەنیست و دێوخیس) هەوایان بە بنەڕەتی شتەکان زانیوە (هیپاسۆسی میتاپۆنتۆم هیراکلیتس) ئاگر دەکەن بە بنەڕەت، پاشان (ئیپا دۆکلیس)[٢]، بە رەچاوی کردنی ئەو سێ رەگەزەی پێشوو باوەڕی بە چوار بنەڕەت هەیە خاك لەگەڵ سێ بنەرەتەکەی پێشوو کە باسمان کرد. پاشان فەیلەسوفەکانی پاش ئەم کۆمەڵەیە وردە وردە بۆ گەڕان بە شوێن بنەڕەتدا روویان وەرگێڕا لە مادده و هەوڵیاندا شتێك بدۆزنەوە جیاواز بێت لە مادده، چونکە بینیان مادده گۆڕانی بەسەردا دێت و ناکرێت بکرێتە ماهیەت یاخود جەوهەری شتەکان وەك (پارامیندس) کە خۆشەویستی و ئارەزووی بە بنەڕەتی بوون داناوە.

ئەمە بەردەوام بوو هەتا کاتێك (سوکرات) لە دوای سۆفستایەکانەوە دێتە ناو مەیدانەکەوە و ئەوەی رەتکردەوە کە بنەڕەت مادده بێت، دیارە بەشێکی زۆری رایەکانی سوکرات لە رێگەی گێڕانەوەکانی ئەفلاتونەوە بەدەست هاتوون کە زەحمەتە جیاکردنەوەیان. ئەوەی ئەفلاتوون ئەنجامیدا

١_فەلسەفە بە زمانی سادە، جیسنی تیسمەن، و چنور فەتحی و سەعید کانی، چاپەکەم، ساڵی ٢٠٠٩، هەولێر، ل ١٠٨.

٢_ هەمان سەرچاوەی پێشوو: ل١٠٠

ئەوەبوو چۆن بگات بە بنەمایەك پێشتر پەی پێی نەبراوە ئەوە بوو سوكرات خۆی بە كێشە رەوشتیەكانەوە ماندوو دەكرد بە دوای پێناسە بنەڕەتە هەمەكیەكان بۆ رەوشت دەگەڕا نەك سروشت. [١] ئەفلاتوون (ئایدیا)ی كردە بنەڕەتی هەموو شتێك لە گەردووندا، هەتا كاتێك ئەرستۆ هات و رەخنەی لە باوەڕی مامۆستاكەی گرت و بۆ گەیشتن بەهۆی یەكەمینی شتەكان بوونی رووتی كردە ئامانج نەك توخمەكان.

ئەگەر ئێمە پێدا بڕۆین سەیر دەكەین مێژووی عەقڵ یاخود مێژووی فەلسەفە تا دەگاتە دیكارت و هیگل و ... فەیلەسوفانی سەددەی بیستەم، سەیر دەكەین هەموو فەیلەسوفێكی تازە شتێكی تازەی هێناوەتە ئاراوە كە پێشتر بەو رادەیە كاری لەسەر نەكراوە، ئەوەی من مەبەستمە لەم .پێشەكییە ئەوەیە سروشتی عەقڵ بەیان بكەین، پاشان كاتێك عەقڵ دەبێتە سەرچاوەی مەعریفە چۆن مامەڵە لەگەڵ ئەم مەعریفەیە بكەین. بە ئاوڕدانەوە بۆ قۆناغەكانی عەقڵ لە مێژووی خۆیدا دەگەینە ئەو باوەڕەی كە مەعریفەی عەقڵ زیاتر ئەوەی لێ بەڕاست دەگەڕێ كە نەیوتوە لەسەر شتەكە، نەك ئەوەی وتویەتی. هەروەك بە بنەمای زانینی مادده لای فەیلەسوفانی پێش سوكرات، خۆ دڵنیام لەسەر ئەوە باوەڕانەی خۆیان ئامادەبوون تەنانەت گیانی خۆشیان بەخت بكەن. بەڵام ئەمڕۆ هەمووومان ئەوە دەزانین كە ناكرێت ماددەیەك كە بۆ خۆی تەمای بە شتی دیكەیە بۆ لەناو نەچوونی، بكرێتە هۆی یەكەمی شتەكان. واتە ئەو مەعریفە عەقڵیەی وەدەست هاتووە كێشەی تێدایە، بەڵكو ئەوەی نەوتراوە لەسەر ئەو شتە لە

---

[١]-رەخنەی عەقڵی پەتی، ئیمانویل كانت، و سۆران عومەر، ساڵی ٢٠١٤، سلێمانی، ل ٥٧.

راستییەوە نزیکترە بەو مانایەی عەقڵ هەمیشە پەیوەندی لەگەڵ نەوتراو و نەبیستراوەکاندا هەیە نەك دیتراو و بیستراوەکان. واتە ئەگەر بمانەوێت خودی عەقڵ بناسین ئەوا دەبێت ئەو ئەگەرانە رەچاو بکەین کە هێشتا لە دایك نەبوون، چونکە هێزی عەقڵ لەوانەدا خۆی مانیفێستدەکات.

ئەم حاڵەتە ئەگەڕێنینەوە ناو فەیلەسوف سەیر دەکەین فەیلەسوف لەبەر ئەوەی عەقڵ دەکاتە بنەمای روانین و سەرچاوەی مەعریفەی خۆی ناتوانێت تەنانەت شتە باشەکانی ناو دەوروبەریشی هەست پێبکات، چونکە ئەو بەردەوام بە شوێن ئەوەدا دەگەڕێت کە لەو شتەدا نیە. ئەمەش بە دوو هۆ: یەکەمیان جۆرێك لە دەسەڵاتی مەعریفی پەیدا دەکات بەسەر دەوروبەر بە جۆرێك بەرامبەرەکەی دەخاتە ناو نەزانینەوە بەمەش ئەو بەرامبەرە دەکەوێتە سەر هەواو ئەو بنەمایەی خۆی لە دەست دەدات کە پێشتر لەسەری وەستاوە.

بەمەش فەیلەسوف دەسەڵات پەیدا دەکات، چونکە توانیویەتی جەوهەری هێزی بەرامبەر یەکسان بکاتەوە بە سفر، پاشان ئەم دەسەڵاتەی زیاد دەکات کاتێك پرسیاری ئەو نەزانینە ئاراستە دەکات و وەك شارەزایەك پیاسە دەکات بەناو ئەو شتەدا و بەرامبەر یان تەسلیم دەبێت یاخود دەبێتە دوژمن. هۆی دووەمیان ئەوەیە فەیلەسوف یاخود خودی (عەقڵ) عەشقی نەزانینە بە هۆی بەرامبەرەکەیەوە خۆی لە نەزانین نزیك دەکاتەوە بەمەش فێڵ لە بەرامبەر دەکات بەوەی زانین بۆ خۆی هەڵدەبژێرێت و نەزانینیش بۆ بەرامبەرەکەی، ئەگەر ورد سەیری ژیانی سوکرات بکەین دەبینین سوکرات کاتێك ئاوڕی دایەوە هەموو ئەسینا ببوە دوژمنی، چونکە کاتێك بە (عەقڵ) مامەڵەی لەگەڵ دەوروبەرەکەی دەکرد عەقڵیش کە بووە حاکمی هەستەکان و

ڕەمەکەکانی مرۆڤـ بەردەوام چاوی لەسەر دەسەڵاتی زانینە و دەیەوێت ئەو نەزانینەی خۆی چارە بکات بە بەرامبەرەکانی. کاتێك سوکرات دەڵێت (ئەوەندە دەزانم کە نازانم) دانپیانێکی فـێڵاویە بەرامبەرەکانی رادەگرێت. ئەوەبوو سوکرات شاعیرەکان و سیاسیەکان و هونەرمەندەکان و ... تاد هەموو بوونە دوژمنی، چونکە مامەڵەی عەقڵ مامەڵەیەکی بەرژەوەندی خوازە، مامەڵەیەکە بە تەنها سودی خۆی رەچاو دەکات گوێ نادات بە دەوروبەرەکەی بەرەو چی دەڕوات، خەمخۆر نیە بۆ بەرامبەرەکانی غەریزەکان بەرەو خۆی دەبات، هەر بۆیە یۆنان لە دوا جاردا تۆڵەی خۆی لە سوکرات دەکاتەوە، چونکە سوکرات هەموویانی کوشت، یاخود زانینی هەموو بەرامبەرەکانی یەکسان کرد بە سفر، بۆیە گەلی ئەسیناش سوکراتیان کردە سفر و ژیانیان لێ ستاندەوە.

مێژووی عەقڵ مێژووی ئەو فەیلەسوفانەیە کە پێیان بە یەکترداناوە، ئەمەش خاسیەتی عەقڵی مرۆڤە. ئەوەی دەیەوێت کە مرۆڤەکان نیانە. یاخود دەیەوێت ئەوە لە بەرامبەرەکانیدا ببینێتەوە کە خۆی هەیەتی بۆ گەورەکردنی دەسەڵاتی خۆی. هیگل کە دێتە سەر باسی رۆژهەڵات هێندە بچوکی دەکاتەوە تا دەگاتە ئەوەی بڵێت رۆژهەڵات تاکی ئازادی تێدا هەڵنەکەوتەوە بە پێـچەوانەی رۆژئاواوە کە زەمینەی سەرهەڵدانی رۆحی مرۆڤایەتیە.

هیگل هێندە خۆی بە گەورە دەزانێت لە مێژووی عەقڵدا کە گاڵتە بە هەموو فەیلەسوف و بڕواداران دەکات، ئەوە هیچ کە فەیلەسوفانی ماددیگەرا کاتێك دەکەونە بەرامبەر ئایدیا لیستەکان لەسەر نەخشەی عەقڵ دەیانسڕنەوە. بۆیە کاتێك ئێمە گوتەی (مەعریفەی عەقڵی) دەبەین دەبێت

ئەوە بزانین ئەو مەعریفەیە جێگەی گومانە، چونکە لە جەوهەرەکەیەوە هاتووە کە لەسەر گومان خۆی بینا دەکات ئەویش خودی (عەقڵە).

پرسیارەکە ئەوەیە لە بنەڕەتەوە واز لە عەقڵ بهێنین یاخود وابکەین عەقڵ بە تەنیا نەیەتە مەیدانەکەوە پێویستی بە مامۆستایەك هەیە بۆ ئەوەی راستە ڕێیبکات، کە ئەویش (قەلب — دڵ)ە. دیارە ئەم مەعریفەیە هەر لە سەرەتاوە نەخشە بۆ کێشراوە، چونکە ئامانجەکەی ئاراستەی بیرکەرەوەکە دیار دەکات. کێشەی ئەم جۆرە لەم مەعریفە بۆ نیشاندانی کەم و کوڕی جیهانە لە لایەك و پاشان دیارخستنی ئەو شتانەی لە جیهاندا بوونیان نیە، بە مەبەستی لاوازکردن و داشکاندنی بەهای ماددی و مەعنەوی ئەو شتە. ئێمە کاتێك دەکەوینە بەرامبەر (مەحوی) کە دەتوانم بڵێم یەکێکە لە گەورە شاعیرانی کورد کە ئێستاشی لەگەڵ بێت نەتوانراوە جیهانی شیعری مەحوی تێپەڕێنرێت ، بەڵام مەحویش وەك شاعیر بێ کەم و کوڕی نیە و ئەوەشی بەها دەداتە مەحوی ئەوەیە هەمیشە ئەم حاڵەتە ناتەواویەی خۆی باس دەکات و دەیەوێت بەرەو کەماڵ بڕوات.

هەر گفتوگۆمە، کەچی هەر ئەڵێم و تێ ناگەم

هەر جوست و جۆمە، کەچی هەر ئەڕۆم پێ ناگەم

چاوم روا و گۆشەی ئەو ئەبرووەم نەدی

دڵ بوو بە بەحری عولووم و لە ئەلف و پێ ناگەم

ئەم دانپینانە بۆ خۆی دیاریکردنی کەم کوڕیەکە لە کەسایەتی خۆی واتە یەکەم هەنگاو ناسینی نەخۆشیەکەیە پاشان چارەسەر دەست پێدەکات، بەڵام مەرج نیە هەموو کات ئەم وەعیە لەناو مەحویدا باڵا دەست بێت کە ئەو خەریکی خۆ پەروەردەکردنە بەڵکو کاتێك ئەم وەعیە بزر دەبێت،

واته کاتێك قەلبی جێ ی دەهێڵێ هەر عەقڵی خۆی بە دەستەوە دەمێنێ و ئەوجا بە میزانی عەقڵ دەکەوێتە بەرامبەر شتەکان و دەست دەکات بەو پرۆسە عەقڵیە و شەڕ بەرپا دەکات لەگەڵ عالەمدا. ئەم شەڕەش هەر بۆ خودی کوشتنی عالەمە نەك هێنانەدی ئاشتی و ئارامی بۆ خۆی و بۆ دونیا.

ریشێکی پان و تووکی بناگوێ درێژ و لوول

سۆفی لە دینی لادە بە دیمەن لە جوو دەکات

گەر عاشقی لە خوونی جگەر قوم دە، دەم مەدە

وەی خوارە، خام کارە هەتا هاو و هوو دەکات

مەحوی لا دەکاتەوە بە لای سۆفیگەریدا و ئەو جۆرە لە سۆفی رەتدەکاتەوە کە ریش دەهێڵێتەوە و وەك جولەکە دیمەنێکی ناشرین نیشاندەدات، یاخود دەیکاتە هات و هاوار و بەم هات و هاوارە یادی خوا دەکات، رەتکردنەوەی مەحوی بۆ ئەم حاڵەتە پاڵپشتە بەو مەعریفە عەقڵییەی پێشتر هەیەتی دەربارەی خوداپەرستی، کە مرۆڤ دەبێت خوێنی جگەری خۆی بخوات و هیچ قسە نەکات و خۆی ئاشکرا نەکات چ بە باسکردنی حاڵە روحیەکانی خۆی و چ بەو سەروسیمایەی ئەمڕۆ بۆتە ناسنامەی خەڵکی ئیماندار و خاوەن پەیام.

ئێستا ئێمە با ئەو پرسیارە بکەین چۆن بزانین ئەم مەعیریفەیەی مەحوی دەگەڕێتەوە بۆ عەقڵ، نەك (دڵ — قلب) دیارە ئەنجامەکە خۆی شاهیدی دەدات لەسەر سەرچاوەکە، چونکە مەحوی دلڕەقانە ئا لەم جۆرە سۆفیە دەدات و هەلی ژیانی ناداتێ. واتە زانینەکەی بۆ ئەوەیە نەزانینی سۆفیەکان دەربخات و بەمەش سۆفیەکان لە دەسەڵاتی روحانی خۆیان دەکەون، چونکە مەحوی رێگەی خودایان لێ دەگرێت و سۆفی ناچارە بە

ڕێگەی مەحویدا خودا پەرستی بکات، ئەمەش جۆرێکە لە خۆویستی لە فکری مەحویدا، چونکە ئەگەر مەحوی لەم بارەدا کە ئەم شیعرەی تیا نوسیووە لەسەر ڕێگە ڕاستەقینەکەی خوداناسی و خوداپەرستی بێت، ناچێتە ئەو شوێنەی بڕیاربدات کە ئەم جۆرە خوداپەرستیەی سۆفیەکان یەکسانە بە جولەکەیی، چونکە خودی بڕیارەکەی مەحویش بڕیارێکی سەرزارەکی و هەستەکیە، مەحوی بەچیدا دەزانێت خودا ئەم هات و هاوارەی ناوێت. ئایا ئەو نوێنەری خودایە هەتا ڕێگە دیار بکات بۆ گەیشتن بە خودا... بە دڵنییایەوە نەخێر ...! ئەم بڕیار و مەعریفەیەی مەحوی هەموو سەرچاوەکەی لە عەقڵەوە هاتووە، مەحوی بە عەقڵ لە دنیا نزیك دەبێتەوە بۆیە تەنها دەیەوێت ئەوەی خۆی مەبەستیەتی بگاتە مەبەست و سەیری بەرامبەرەکەی ناکات چی لیٚ بەسەر دێت. ئەمەش پێچەوانەی ئاکاری ئەو جیهانەیە کە مەحوی خۆی مەبەستیەتی پێی بگات.

بیٚ کەس منم کەسیٚ لە زوبانم بگات نیە

هەمدەم خودا نەناس و دەم پڕ لە یا خودا

(د.م ل٣٦)

کاتێك مەحوی لەم حاڵەتەدا دەمێنێتەوە تووشی هەمان تەنیایی دەبێتەوە کە سوکرات تووشی هات، چونکە بنەمای ئەم جۆرە لە بیرکردنەوە چونکە سەر بە بنەماکانی عەقڵە ئەوەتا مامەڵە لەگەڵ ئەو کەسانە دەکات کە هەمیشە هاواری خودا دەکەن و یاخودا یاخودایانە، بەڵام خودانەناسن لە دیدی مەحویدا. دیارە ئێمە باش ئەوە دەزانین کە ئەم باوەڕەی مەحوی بۆ زۆرێك لە خوداپەرستەکان ڕاستە، بەڵام مامەڵەی دروست لەگەڵ ئەو خودا پەرستانەی خودانەناسن بەو شێوەیە نیە کە مەحوی پەیرەوی دەکات،

چونکە ئامانجەکەی تەنیاییە، بەڵکو لە مامەڵە راستەقینەکەدا لەگەڵ ئەم کەسانە، (مەحوی) دەیتوانی بگاتە ئەو کەسانە بە (یاران) وەسفیدەکات. واتە کاتێك وەك مرۆڤـ دڵسوتانی خۆی دەکاتە بنەما، ئەو کاتە خەم دەخوات لەوەی کە بۆچی خوداپەرستەکان خودانەناسن. ئەو کات هەوڵی ئەوەی دەدا کە مرۆڤـ دەتوانێت ئەوەی دەیزانێت و لەسەر زاریەتی بارگۆڕی پێبکات بۆ دڵ و ببێتە خەسڵەتێك لەناو کەسایەتی خۆیدا، کاتێك ئەم چاکەیە ئەنجام دەدەیت دۆست دەدۆزیتەوە نەك تەنیایی، تەنیایەکە نیشانەی ئەوەیە مەعریفەی عەقڵی لەمەحویدا زاڵە بۆیە تەنیایی دەبێتە سەرەنجام. کاتێك (مەحوی) لەسەرەتاوە ئەوە بڕیار دەدات کە کەس نیە تێی بگات، پاشان دێت بەم مەعریفە پێش وەختەوە نزیك دەبێتەوە لە خوداپەرستەکان بە دڵنیایەوە جگە لە تەنیایی هیچی دیکەی بەنسیب نابێت، چونکە مامەڵەکە عەقڵیە، مەحوی بەرەو ئەوە دەڕوات کە لە خوداپەرستەکاندا نیە نەك ئەوەی کە تیاندایە، دواتر ئەو نەزانینەی خوداپەرستەکان بەرامبەر دەکات بەو زانینەی خۆی هەیەتی، سەیر دەکات مەودا نیە بۆ گفتوگۆ لەگەڵ خوداپەرستەکاندا، هەست دەکات تەنیاییە وە کەسێ تێی بگات بوونی نییە.

دیارە ئەم تەنیاییە ویستانەیە. واتە (مەحوی) خۆی هەڵیبژاردوە نەك تووشی بێت و بەرامبەرەکان بەویان دابێت، چونکە تەنیابونەوەکە هەر لەسەرەتاوە دیارە و پێویست بەوە ناکات وەك شتێکی لەناکاو سەیری بکەین، ئەم جۆرە مامەڵەیە هەر لای مەحوی بونی نییە بەڵکو لای زۆربەی ئەوانەی بە سۆفی ناویاندەرکردەوە وەك شیرازی و شەمسی تەبریزی و مەولانا ... تاد رەنگیداوەتەوە، چونکە ئەم جیهانە خۆی لە سەر تەنیایی بینادەکات

به جۆرێك مرۆڤەكە ئیشی به تەنیایەكەیە بۆیە بەرینادات و لە هەموو ئەزموونێكدا هەر ئەوە هەڵدەبژێرێتەوە.

تەڵــــەبی رەحـــم و مـــرووەت لـــە دڵـــی ئـــاهی زەمـــان

تەڵـــــــەبی ئـــــاوی حەیاتـــــــە لەسەرابســــــتانا

قـــاتی پیـــاوە لەســـــەر ئــــەم ئــــەرزە دەبـــینی

مەنسوربەســــەری دارەوە ذوالنـــون لـــە بـــن زینـــدانا

(د.م ل٦٥_٦٦)

جیهانی عەقڵ جیهانێكە تا سەر ئیسقان پێویستی بە رەحم و بەزەییە، چونكە عەقڵ خۆی بریندارە بەوەی كەس بە رەحم مامەڵەی لەگەڵ ناكات، بەڵام كێشەكە هەر بۆ خودی خۆی دەگەڕێتەوە، چونكە مەحوی پەلاماری هەموو ئەوانە دەدات كەسەر بە رێبازی خوداپەرستن بە مەلا و شێخ و سۆفی و خەڵكی سادەشەوە، لەولاشەوە چاوەڕێ ی ئەوە دەكات رەحمی بەرامبەر بنوێنن. بۆیە مەحوی بەردەوام لە كێشەدا دەژیت، كێشەی ئەوەی ناتوانێت خەڵك وەك خۆی قبوڵ بكات. سادە بیر لە ئەهلی زەمان بكاتەوە سادەش بژیت سادە بە مانای ئەوە نا مرۆڤ گوێ نەدات بە شتەكان و یاخود جۆرێك بێت لە بێ ئاگایی ... نەخێر، بەڵكو ئەوەیە رەحم بنوێنێت لەگەڵ ئەهلی زەمان و خۆبەخۆ و تەنیا دەردە دڵ تەنها لەگەڵ خودا بكەیت. واتە كاتێك مرۆڤ گەیشتە ئەو قۆناغە رۆحیە باڵایە كە تەنها خودای مەبەست بێت، ئەو كات ئەو رەحم بە ئەهلی زەمانە دەكات یاخود ئەو دەبێتە پیاوی زەمانە و مەردانە دێتە مەیدان و بە هانای ئەهلی زەمانەوە دەچێت. دیارە قۆناغی رۆحی مەحوی لەم ساتەیدا كە ئەو شیعرەی تێدا بەرهەم هاتوە هێشتا نەگەیشتۆتە ئەو ئاستەی چارەسەری شتەكان بكات، بەڵكو دێت تورە دەبێت

و یاخی دەبێت لە ئەهلی دنیا بەو رادەیەی کە ئیتر وا دەزانێت تاقە پیاوێك نەماوە، خۆ چاوەڕێکردنی رەحم و مروەت لە خەڵکی خەیاڵ پڵاویە و وەك ئەوەیە داوای ئاوی حەیات بکەیت لەسەرا بساتانا. کێشەی ئەم جۆرە لە عەقڵ ئەوەیە بەردەوام دادەخرێت و مەوداکانی بینینی کەم رەوتە، ناتوانێت بە ئاسانی تێکەڵ بێت لەگەڵ شتەکاندا. ئەمەش بچوکی دڵی مەحویە کە بە کە مترین وەدینەهاتنی چاوەڕوانیەك بێ هیوا دەبێت و شتە ناکۆکەکانی دنیا وێنا دەکات. وەك لە سێدارەدانی مەنسوری حەلاج و زیندانیکردنی زەنون. لەولاشەوە سەدان تاوانابار و ناپیاو دەبینی بە ئازادی دێن و دەچن. ژیانکردن لەسەر ئەم ناکۆکیانە مرۆڤ بەرەو شەڕێکی بە کۆتا نەهاتوو دەبەن، شەڕێك کە خودی مەحویش تێ ی ناگات و رێگەی دەربازبوون نادۆزێتەوە.

دیارە وێناکردنی ئەم وێنانەش پێچەوانەی ئەو جیهانەن کە مەحوی خەوی پێوە دەبینێ، چونکە جیهانی خوداپەرستی راستەقینە خەیاڵی مرۆڤ هێندپاك دەکاتەوە ناتوانێت وێنای شتە خراپەکان بکات و تورە بێت، بەڵکو رەحمی دەجوڵێت و هێمن دەبێتەوە و مەرهەم ئاسا وێناکان دەگوازێتەوە، بۆیە مەحوی بۆ خۆی هۆکارە بەوەی یار بە پیریەوە نەڕوات و بەردەوام مەحوی فەرامۆش بکات، چونکە مەحوی بە عەقڵی خۆی مامەڵە دەکات نەك بە دڵی یار، یاریش مەرجی هاتنی ئەوەیە مەحوی واز بهێنێ لە عەقڵی خۆیی و عەقڵی بداتە دەست دڵی یار. کاتێکیش ئەم کارە ناکات یار ئاوڕی لێ ناداتەوە.

بوومە خاکی سەری رێی، پێیەکی تا پـێمانا

ووتی: سەد دەفعە بخۆ ئەی حەریکەی بێ مانا

(د.م ل٦٥)"

تەنانەت مەحوی خۆشی دەزانێت ئەم هەموو شەڕ و ئاشوبەی دەرد ناخوات و یار پێی رازی نییە، بۆیە خۆی بە بزۆز و کەم عەقڵ دێتە بەرچاو، کاتێك بەو شێوازە مامەڵە دەکات کە عەقڵ تێیدا سەرداره، ئەم مەعریفە عەقڵییە دواجار ئەوە بەدەست مرۆڤـەوە دەدات کە هیچ نازانێت واتە کۆتایی خودی عەقڵ نەزانینە، ئەم نەزانینیەش تەنها بۆ خودی مەعریفە نیە تەنیا، بەڵکو مرۆڤـ ئەو کات دەزانێت کە هیچ نازانێت دەربارەی ژیان و خوداپەرستی و هەموو ئەو شتانەی دەوری مرۆڤیان داوە، چونکە وەك گوتمان رۆیشتنی عەقڵ بەم ئاڕاستە یە مرۆڤـ دەباتە سەحرایەکی پان و بەرین و بەس، کە هەر دەبێت خەون بەوە ببینێت یەکێك دەرکەوێت کاتێکیش دەردەکەوێت ئەم پێی رازی نیە و دەست دەکاتەوە بە یاریە کۆنەکەی جارانی.

کە شێخ و واعیز و سۆفی بە جەننەت بەن گەد و گیبالْ
دەبیٚ ئەمسالی ئێمە بۆ جەهەنەم بەن سرِ و سیپالْ

(د.م ل: ٢٤٤)

مەحوی ئەمجارە دێتە سەر ئاخیرەت و لەوێش واز لە سۆفی و شێخ و واعیز ناهێنیٚ و باوەڕ بەوە ناکات کە بچنە بەهەشتەوە، چونکە گەر ئەوانە کە شەو رۆژ خەریکی ناشرینکردنی ئاینن بڕۆنە بەهەشتەوە ئەوا دیارە کە مەحوی و نموونەی وەك ئەو بەرەو جەهەندەم دەڕۆن. گەر هەروا بە سادەیی سەیری ئەم بەیتە بکەیت ئەوا حەق دەدەیت بە مەحوی کە ئەو باوەڕەی هەبێت، بەڵام ئەگەر وردتر بڕۆین و تێبفکرین سەیر دەکەین مەحوی گەیاندۆتە ئاستێك رەخنە بگرێت گەر هاتوو ئەوانەی ئەم پەسەندی ناکات بڕۆنە بەهەشتەوە، واتە بڕیار دەدات لەسەر ئەوەی کیٚ بەهەشتیە و کیٚ

جەهەنەمییە و ئەم باوەڕەش کێشە لەگەڵ خۆی باردەکات، چونکە مەحوی هێشتا لە ڕەحمی خودا تێنەگەیشتوە کە چەند فروانە کە دڵنیام جێگەی تاوانبارەکانیشی تێدا دەبێتەوە چ جای سۆفی و شێخ و ... تاد. مامەڵەکردنی مەحوی لەم بابەتانەدا مامەڵەیەکی عەقڵیە بە عەقڵ پێوانەی خەڵك دەکات بۆیە زۆر ئەستەمە کەس قوتاری بێت لە دادگاکەی مەحویدا، بەڵام خۆ گەر بەدڵ سەیری عالەم بکەیت یەك چاکەی بچووك بەسە بۆ ئەوەی لە خەڵك خۆشبیت. ئەم بارە بۆ مرۆڤ ئەستەمە، چونکە ئەوەی مەحوی گوزارشتی لێدەکات خودی مرۆڤە، مرۆڤێکە عاقڵ و ڕۆشنبیر، بۆیە وێنای ئەوە ناکات کە ئەو جۆرە لە مرۆڤ بڕۆنە بەهەشتەوە، تەنانەت لە ناو پێغەمبەرەکانیش ئەم حاڵەتە هەیە، جگە لە پێغەمبەر ئیسلام زۆربەی زۆری پێغەمبەرەکانی پێش خۆی دوعایان لە قەومەکەی خۆیان کردوە کە بە هیلاك بڕۆن، بەڵام کاتێك ئەهلی (تائیف) بەرد بارانی محمدیان کرد و خودا جوبریلی نارد کە ئەمری بە چییە هەتا لەناویان ببەین، بەڵام ئەو داوای لێخۆشبونی کرد و گوتی ئەوان نازانن، دیارە وێناکردنی ئەم جۆرە لە ڕەحم لە مرۆڤدا هەروا سادە و ساکار نیە. ئەوە مرۆڤی گەورە گەورەی دەوێت، چۆن غاندی هیندی باسی خۆشەویستی دوژمن دەکات، بەلام ئەگەرێکی کراوەش لەبەردەم مرۆڤدا هەیە گەر بیەوێ دەتوانێت پێ ی بگات.

کێشەی ئێمە لەگەڵ مەحوی ئەوەیە دەیەوێت بڕواتە ناو ئەم عالەمەوە و هەمیشە خەمبار و ڕەش پۆشی ئەوەیە دوورە لەو ڕەحم و وەفایە کە ئەو عەودالیەتی، بەڵام خۆشی بەهەمان هەڵە و دەردەوە دەناڵێنێ کە خەڵك پێوەی دەناڵێنێت. بۆیە ئێمە ڕێی لێدەگرین و گومان دەخەینە سەر عەشقەکەی بۆ خودا و جاریێ ڕێ نادەین ساغی بکەینەوە یاری مەحوی

بەراستی خودا بێت، چونکە گەر ئەوەی زانی ئەوا ئیتر لێخوشبونی هێندە گەورە دەبیّ ئەم جارە تووشی دڵسوتان دەبێت نەك ئاخ هەڵکێشان و خەم دۆستی بە ناڕێکی عالەم.

لەم شارەدا خۆ هەموو رەوش و دەئبی ئادەمی

یەکبارە باری کردووە، دین و حەیا خوسووس

نامەرد ئەوەندە موعتەبەرن لەم زەمانەدا

مەرد ئیعتباری کەم بووە، مەردی خودا خوسووس

(د.م ل ١٩١)

مەحوی هەر لە ژێر تیشکی ئەم بارە دەروونیەی خۆیدا، کە ناتوانێت تورەبوونەکەی دامرکێنێتەوە بەرچاوی تاریك دەبێت بە جۆرێك غەیری شتە ناشرین و ناکۆکەکان ناتوانێت شتی دیکە رەچاو بکات.

یاخود وەستانێك بکات و پرسیارێك لە خۆی بکات، ئایا تاکە کەسێك بوونی نەماوە هەتا خۆی بە بیّ کەسترین کەس بزانێت. بە جۆرێك لە شارێکی گەورەدا نە دین و نە حە یا هیچ شتێکی باش بوونی نەمابێت لە راستیدا وا نییە ... ؟ ئەم جۆرە بینینی شتەکان پەیوەندی بە دۆخی دەروونی مەحویەوە هەیە نەك ناشرینی بارودۆخەکە. مرۆڤ کە توڕە دەبێت ناتوانێت شتەکان بە روونی ببینێت. بۆیە هەر وێناکردنێك لەسەر ئەم بارە دەروونیە ناهەموارە تەواو نیە و هەر گوتەیەکیش کە دەکرێت گوتەکە تا ئاستێك راستە یاخود لە لایەکەوە راستە لە لایەکی دیکەوە دەکەوێتە ناو هەڵەوە. مەحوی باسی ئەوە دەکات کە کەسانی نامەرد بوونەتە مەردی زەمانە ئەم گوتەیە تەواوە، بەڵام لای کیّ نامەرد مەردە، دیارە هەر لەناو ئەو خەڵکەدا کە مەحوی بە نەزان و گێل ناویاندەبات. واتە نامەرد ناتوانێت مەرد بێت لە لای

کەسی هۆشیار و خوداناسی راستەقینە. چون توڕبونەکەی مەحوی لە بنەڕەتەوە ناتەواوە، کاتێکیش دێتە سەر باسی (مەردی خوا) کە بەهای کۆمەڵایەتی و سیاسی و ... تاد نیە. دیسان گوتەکە تەواو نیە، چونکە مەردی خودا بەهای خۆی لە چاوی خەڵکەوە نابینیٚ، بەڵکو لە خوداوە دەیبینیٚ. بۆیە باکی بەڕێز و ئیعتباری خەڵك نیە، ئەو ئەوەی مەبەستە لای خوا رێزی هەبێت نەك خەڵك. دیسانەوە عەقڵی مەحوی دێتە سەر رێی مەحوی و ناهێڵێت دڵی مەحوی بگاتە مەبەست و مەرامی خۆی، ئەویش کە خودای راستەقینەیە و رووگەی راستەقینەی دڵەکانە، واتە: مەحوی بە یاسایەك دەجوڵێتەوە دژی قەدەری خۆی، هەروەك یەعقوب پێغەمبەر کاتێك دەیویست یوسفی کوڕی بپارێزێت، بەڵام یاسای پاراستنەکەی دژی ئەوە بوو کە یوسف بپارێزرێت، هەتا ویستبای یوسف بپارێزێت خودا مەودای بە یەك گەیشتنەوەی دوور دەخستەوە، مەحویش هەتا لە سەر ئەم بەزمە بەردەوام بێت هەردەبێت خۆزگەی ئەجەل بخوازێت هەتا بگاتە یارانێك کە دڵی ئەو دەیخوازێت و مەحوی ئاڵودەی بووە. بۆیە مەحوی سەرەتایەکی گەورەیە بۆ خۆناسینی تاکی کورد، کە چۆن ئەو هەموو کەم و کوڕیانەی دەروونی خۆمان چارەسەر بکەین و بەرەو کەماڵ بڕۆین، چونکە مەحوی هێندە ئازایە توانیویەتی فێـڵەکانی عەقڵی درك پیٚ بکات کە لە بەشی دووەمدا بە درێژی باسی لێوەدەکەین. کە چۆن تەریقەی گۆشەگیری بەردەدات و ئەمجارە رێی هەڵدەگرێت و دڵی خۆی یەکسان دەکاتەوە بە ویستی خودا. ئەو کاتەش خودا مەعریفەی دیکەی دەداتێت کە بتوانێت پێی ئاسودە بێت و رازی دڵی دامرکێنێتەوە، چونکە بیٚ چونە سەر تەریقەی حەزرەتی پەروانە مرۆڤـ ناتوانێت رۆحی غەریب و تەنیایی بگەێنێتەوە ئەو سەرچاوەیەی لێوەی

هاتووه و بۆ دواجار ئارام و ئاسودە و خاکەڕا بژیت. دور لە شەڕ و شۆڕ و جەنجاڵی عالەمی بێ وەفا.

٤_ دل وەك سەرچاوەی بیری شیعری کوردی:

ئەگەر بمانەوێت باسی (دڵ — قەلب) بکەین، دەبێ ئەوە لەبەر چاو بگرین کە ئەم وشەیە ڕەهەندێکی ئاینی و روحی هەیە، چونکە باسکردنی (دڵ) دەکەوێتەوە دەرەوەی بازنەی فەیلەسوفەکان و رۆشنبیران بە گشتی، بگرە رۆژئاوا لە ئاستی ئەم چەمکەدا دۆشداماوە و ئاوڕی لێنەداوەتەوە چ ئەوانەی زانای دەروونناسی بوون چ ئەوانەشی فەیلەسوف بوون بەسەریدانەکەوتوون و لایان لێنەکردۆتەوە، بەڵام کاتێك دێننەوە رۆژهەڵات و دنیایی سۆفیەکان و عاریفەکان و خوداناسەکان دەگەڕێیت بەردەوام ڕووبەڕووی ئەم چەمکە دەبینەوە. بە تایبەتیش لەناو سۆفیزمی ئیسلامیدا زیاتر ئەم چەمکە برەوی پێدراوە ئەویش دەگەڕێتەوە بۆ خودی قورئانی پیرۆز کە لە (١٥٩) ئایەتدا باسی (قەلب) دەکات، بۆیە پێم باشە سەرەتا بڕۆین هەندێ راوبۆچوونی رۆشنبیران و زانایانی عەرەب وەربگرین دەربارەی ئەوجا دواتر ئەوە بدۆزینەوە کە مەعریفەی قەلبی چییە؟

ا_ بیروڕاجیاوازەکان دەربارەی دڵ:

ئیمامی غەزالی یەکێکە لەو زانایانەی کە هەموو ژیانی خۆی دانا لە پێناوی داواکاریەکانی دڵیدا بە جۆرێك گەشتی ژیانی بریتبوو لە تێگەیشتن لە خودی عەقڵ و پاشان بەجێهێشتنی جیهانی عەقڵ و باوەشکردن بە جیهانی دڵدا، کە جیهانی سۆفیەکان بوو، د ڵی بەوە دامرکایەوە کە چووە سەر

سەرچاوەکانی دڵنیایی ئەویش قەلبی مرۆڤـ بوو، هەر لەم سەفەرەیدا جارجارە ئەو ئەزموونە روحی و قەلبیانەی خۆی باسدەکات و وەك مەعریفەیەك دەیاندرکێنێت بۆیە بەڕاستی زۆری گوتووە لەسەر دڵ و ناسینەکانی و خاسیەت و حاڵ و مەقامەکانی.

ئیمامی غەزالی کە باسی دڵ دەکات جیای ناکاتـەوە لـە رۆح و نـەفس و جیهانی نامادی مرۆڤـ "راستـەقینەی تـۆ ئەوەیـە کـە گیـانی پـێی دەڵـێن و بێجگە لەوەش هەرچی هەیە شوێنکەوتووی گیانە و پاسەوان و سەربازی وین، ئێمە بەم سەرۆکە دەڵێین (دڵ) بزانە کاتێ باسی دڵ دەکەین مەبەستمان ئـەم راستییەیە کە هەندێ جار (نەفس)ی پـێدەڵێن وە برِێ جـار (گیـان) نـەك ئـەو پارچە گۆشتەی کە لای چەپی سنگ دایە"[1].

ئیـمـامی غـەزالی هـەموو جیهـانی رۆحـی مرۆڤـ ناودەنێـت دڵ و جیایـان ناکاتەوە لەگەڵ یەکتری، چونکە ئەو مرۆڤـ دابەشـدەکاتە سـەر دوو جیهـان، جیهانی جەستە و جیهانی رۆح هەموو جیهانی رۆحیش ناودەنێت دڵ. کـە پـێ ی وایە گەر مرۆڤـ توانی دڵی خـۆی بناسـێت ئـەوا رێگـای چـوونە لای خـودای دەسـتدەکەوێت و هـەموو توانـا مرۆیـی و عەقڵیـەکانی تـری مرۆڤـ هـەموو بـە سەرباز و کاربەدەستی دڵ دەزانێت و پێی وایە هەموو بۆ ئـەوەن خزمـەت بـە دڵ بکەن، بەڵام دواتر ئەوەش روونـدەکاتـەوە کـە ناسـینی دڵ هـەروا سـادە و سـاکار نیـە و مرۆڤـ ناکرێـت بـە باشـی دڵ بناسـێت. پاشـان دێـت (دڵ) دابەشـدەکاتە دوو پارچـە" یەکـەم هـەموو کـەس دەتـوانن بیناسـن دووەهـەم ئەوەیە کە شاراوەیە هەرکـەس نـایزانێ، بوونیشـی هـەر ئـەوە، بـەڵام ئـەوەی

١– کیمایی بەختەوەری،غەزالی، و فەخرەدین ئامیدیان،چا یەکەم، سنە، : ل٩.

دیاره ئەوەیە کە دڵ هێندە بە توانایە کە دەتوانێ هەمو زانست و پیشەکان بزانێ"[١١].

دیاره غەزالی بە تێگەیشتن لە قورئان و ئەو ئەزموونە رۆحییەی خۆی دێت دڵ پێناسە دەکات کە تا ئاستێکی باشیش پێکاویەتی، بەڵام لە یەکسانکردنی دڵ بە رۆح و دەروون و ئاوەز لێرەدا جێگەی هەڵوێستە لەسەرکردنە و ناکرێت هەروا ئاسان ئەم رایەی پەسەند بکرێت، چونکە هەموو ئەو بەشانەی مرۆڤ خاوەن خاسیەت و بۆن و بەرامەی جیاوازن و لێکۆڵینەوەی وردی گەرەکە، هەروەها غەزالی لە کتێبی (أحیاء علوم الدین)دا دێتە سەر باسکردنی دڵ و بە دوو شێواز راڤەی دەکات شێوازی یەکەمیان ئەوەیە دڵ "پارچە گۆشتێکە لەسەر شێوەیە دار سنوبەر کە دەکەوێتە لای چەپی سنگی مرۆڤەوە و ناوەوەشی بەتاڵ و بۆشاییە"[٢١٠].شێوازی دووەم: دڵ "هۆگرێکی بەسۆزی خوداییە کە پەیوەندی هەیە لەگەڵ دڵی جەستەدا و جەوهەری مرۆڤە کە هەست بە جیهان دەکات و قسە دەکات و بێزار دەبێت و داوا دەکات"[١١] . دیاره بیروڕاکانی غەزالی زۆر قوڵ و پڕ مانان کە دەکرێت مرۆڤ وەك سەرچاوەیەکی گەورە سەیرییکات، چونکە بەڕاستی پێکاویەتی لە هەندێ کێشەدا کە کەم کەس هەیە بتوانێت خۆ لە قەرەی ئەم بابەتانە بدات. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەزموونی تاکە کەسی خۆی، چونکە نووسین لە سەر ئەم بابەتانە بە تەنها کتێب و نامیلکە دەرد ناخۆن، بەڵکو دەبێت مرۆڤ خۆی بەو قۆناغانەدا بڕوات و راستی ئەو بابەتانەی بۆ رونبێتەوە.

٢_ هەمان سەرچاوەی پێشوو:ل ٩

١_ إحیاء علوم الدین، غزالي، ت (٥٠٥ هـ)، بیروت، دار المعرفة: ص٣٠– ٣١.

مورتەزای موتەهەری

ئەم زانایە کـاتیَ: دێتـە سـەر باسـکردنی مرۆڤـ بـە گشـتی ڕۆحـی مرۆڤـ دابەشدەکات بۆ سەر دوو سەرچاوەی گرنگ ئەوانیش عەقڵ و دڵن، کـە دێتـە سەرباسـی عـەقڵ هـەموو کـردەی "بیرکردنـەوە، بـیر، جیهـانبینی، لۆژیـك، بەڵگاندن، زانست و فەلسەفە هەموو ئەمانە دەرکەوتی خودی عەقڵن لـە پـاڵ ئەمەدا دەرکەوتنی دڵ بریتین لە حەز و خۆشەویسـتی و خۆزگـە و هەڵچـوون.[1] پاشان دێتە سەر باسکردنی دڵ و پێی وایە هەرچی جوڵە و گەرمیەك هەیە لە لـــە نـــاوەوەی مرۆڤـــ دەگەڕێتـــەوە بـــۆ دڵ و هەرچـــی ڕێپیشـــاندان و ڕۆشـنکردنەوەش هەیـە هـەمووی دەگەڕێتـەوە بـۆ ڕەهەنـدی عـەقڵی. پاشـان باسی گرنگی دڵی زیندوو دەکات، چـونکە ڕوانـینی وەهایـە کـە هـەر مرۆڤێـك خـاوەنی دڵێکـی مـردوو بێـت ئـەوا بـە دڵنیاییـەوە ئـەو کەسـە هـەوڵ و تێکۆشانیشی نیە لە دنیادا. لە پاڵ ئەمەشدا باسی گرنگی عەقڵ دەکات، گـەر هاتوو مرۆڤـ عەقڵی خۆی وەلانا وەك ئەوەیـە لـە شـەوێکی ئەنگوسـتە چـاودا ئۆتومبێل لێخوڕێت بیَ ئەوەی (لایـت)ی هـەبێت هـەتا ڕێنـویی بکـات. پاشـان نووسەر باسی ئەو حاڵەتە دەکات لە مرۆڤـدا کە هەردوو بەشە سـەرەکیەکە چ عەقڵ و چ دڵ، دەکەونە هاو دۆخیەوە و بە هێڵی تەریب بە تەنیشت یـەکتردا دەڕۆن بـیَ ئـەوەی یـەکتر بـبڕن، چـونکە کاتێـك دڵ عاشـقی شـتێك دەبێـت عەقڵیش بەڵگەی بۆ دەهێنێتەوە و دەچێتە پاڵ دڵ، بەڵام ئەو حاڵەتـە هـەروا سادە و ئاسان نییە، چونکە زۆربەی جار دڵ و عەقڵ دەکەونە نـاو کێشـەوە و لە یەکتر ناگەن، زۆرجار دڵ شتێکی خۆش دەوێت، بـەڵام عـەقڵ نازانێـت بـۆ،

---

[1] ــ هەمان سەرچاوەی پێشوو: ص ٨١٦ .

واتە پاڵنەرەکانی نازانێت و تێی ناگات، یاخود بە پێچەوانەوە عەقڵ شتێك پەسەند دەکات، بەڵام لەسەر دڵ گرانە و بە ئاسانی پەسەندی ناکات.

ئەم ناکۆکیە وایکردووە بەشێك لە زانایان خاڵی جیاکەرەوەی نێوان مرۆڤ و گیانەوەران بە عەقڵ یەکلاییکەنەوە و هەندێکیش جەوهەری مرۆڤ ببنەوە سەر دڵ، نووسەر بە نموونەیەکی سادە باسی ئەوە دەکات کە دەبێت ئەم پێدراوانە(دڵ و عەقڵ) بکەونە ناو هارمۆنیەتەوە ئەویش لە بەخێوکردنی منداڵدا. کە دایك و باوك دەبێت بەرگەی دووری منداڵەکانیان بگرن کاتێك دەخوێنن، چونکە گەر بەس بە دڵ مامەڵە بکەن ئەوا نابێت بهێڵن منداڵەکانیان دوربکەونەوە ئەمەش کاردەکاتە سەر پاشەڕۆژییان یاخود هەر بە عەقڵ مامەڵە لەگەڵ منداڵەکانیان بکەن و بەشی دڵ فەرامۆش بکەن. ئەوا بەس منداڵەکان گەورە دەکەن و سۆز و خۆشەویستی وەلادەنرێت، بۆیە لەگەڵ ئەوەیە کە هەردوو هێزەکە ئەرزشی هەبێت و پێکەوە رووبەڕووی شتەکان ببنەوە. ئەوەی ئەم زانایە دەخاتە ناو کێشەوە ناتوانێت بە باشی لە دڵ بگات بەو تێگەیشتنەی غەزالی هەیەتی بۆ دڵ، چونکە غەزالی کە باسی دڵ دەکات مەبەستی هەموو هێزەکانی دیکەشە وەك عەقڵ و خەیاڵ و ... تاد، بەڵکو هەموو ئەوانە وەك سەرباز و هاوکاری دڵ سەیر دەکات، بەڵام مورتەزا ناتوانێت بەو گشتە سەیری دڵ بکات و هەر بە تەنها وێنایی دەکات بۆیە دەکەوێتە ناو کێشەوە.

(دڵ) بە هۆی ماڵ وێرانی و سەرگەردانی دەزانێت و عەقڵی پێ شیاوترە بۆ یەکلایکردنەوەی شتەکان. "ئەگەر عەقڵی مرۆڤ ئازادبوو پاشان کەوتە حوکمکردن ئەوا باشە بە باشە و خراپە بە خراپە دەبینێ، بەڵام ئەگەر هاتوو

کەوتە ژێر کاریگەری دڵەوە ئەو کات بە حەزی دڵ بڕیار دەدات کە خۆشی لە چیدێت و لە چی نایەت[١].

نووسەر مەبەستی ئەوەیە کە نابێت بکەوینە ژێر کاریگەری دڵ و ئەو شعورانەی سەر بە ناوچەی دڵن، چونکە ئەوانە ناهێڵن عەقڵ حەقیقەت ببینێت و بەمەش دەکەوێتە ناو هەڵەوە.

بۆیە باشترین ڕێگە لای نووسەر ئەوەیە کە دابڕێن لە یەکتر و سەربەخۆبن، دیارە ئەم قسەیەی نووسەر پێچەوانەی بۆچوونی خۆیەتی، بەڵام لەبەر ئەوەی هێشتا دڵ لای ڕۆشن نەبۆتەوە بە تەواوی، بۆیە ناتوانێت دستبەرداری عەقڵ بێت، ئەوەشی بە دڵ باسیدەکات ئەو جۆرە خۆشەویستی و لایەنگیریەیە کە بۆ شتەکان هەیە و پەیوەندییان بە دەروون و ڕەمەکەکانی (الغرائز) مرۆڤەوە هەیە نەك (دڵ). چونکە ئێمە دەبێت ئەوە لەبەرچاو بگرین کە ناساندنی (دڵ) دەبێت هاوتا بێتەوە لەگەڵ خودی قورئاندا، چونکە لە بنەمادا ئەم چەمکە چەمکی قورئانە و ڕەهەندێکی ڕۆحی و ئاینی قوڵی هەیە. بۆیە دەبێت بۆ دادوەریکردن هەر بڕۆینەوە ناو قورئان ئەو بە دادوەر قبوڵ بکەین، بەڵام جارێ بەردەوام دەبین لەسەر نمایشکردنی رای لێکۆڵەواران و زانایان لەسەر دڵ.

شیخی ئیسلام **ئیبین تەیمیە** لە باسی دڵدا دەڵێت "خودا دڵی بەس بۆ ئەوە دروستکردوە هەتا یادی خۆی پێبکەین[٢]، چونکە بڕوای وایە کە بۆ ئەوەی مرۆڤ بگاتەوە مەعشوقی ڕاستەقینەی خۆی کە خودایە دەبێت بگەڕێتەوە بۆ

---

١ _ المعرفة العقلية والقلبية، الشهيد العلامة مرتضى مطهري، جمعية المعارفة الإسلامية الثقافية، طبعة الأولى، ٢٠١٣:ص ٧٣.

٢ _ هەمان سەرچاوەی پێشوو:لا ٧٥

لای دڵی و لەو وێزگەوە قسە لەگەڵ خودایا بکات، چونکە یادکردنەوەی خودا لە دڵدا وەك خواردن وایە بۆ جەستەی مرۆڤـ، چۆن جەستەی مرۆڤـ تام لە خواردن ناکات لەگەڵ ژەهردا. دڵیش شیرینی یادکردنەوەی خودا تام ناکات ئەگەر خۆشەویستی دنیایی تێدابێت، بگرە ئەگەر هاتوو دڵێك وابەستە بوو بە یادی خواوە لە هەمانکاتیشدا عاقڵانە گوزارشت لە حەقیقەت دەکات و داهێنەریشە لە زانستدا، بەڵام مەرجی ئەوەیە ئەو دڵە تەنها و تەنها سەرقاڵی یادی خوای مەزن بێت. لە راستیدا ئیبن تیمیە وێنای جیهانێك دەکات کە مرۆڤـ تێیدا خاوێن دەبێتەوە خودا وەك رۆشنایەك هەموو شتەکانی دیکەشی دەخاتە بەردەم، ئەو جیهانە خاوێنەش کە جێگەی رق و نەزانین و کەم و کوڕی تێدا نابێـتەوە بە دڵی مرۆڤی دەزانێت. ئەوەشی لا یەقینە گەر هاتوو مرۆڤـ بووە خاوەنی ئەم دڵە ئەوا عەقڵیش ناتوانێت بەچاوی رەخنەوە مامەڵەی لەگەل بکات و ناچارە ملکەچی بێت، لەم بۆچونەشیدا زۆر باش پێکاویەتی لەسەر دڵ و مانا شاراوەکانی.

دکتور عبد المجید بەیانونی لە باسی دڵدا دەڵێت "خۆشەویستی خودا و پێغەمبەرەکەی محمد گەورەترین پایە و بەرزترین پلەیە لە ئیماندا کە عاشقانی راستەقینە خەریکی پێشبڕکێن تیایدا کە بەراستی ئەمە خواردنی راستەقینەی دڵە و ئارامی رۆحە بۆ مرۆڤـ.[١]

پاشان راستەوخۆ ئەم خۆشەویستیە قووڵە دەبەستێتەوە بە ئیمان و ئاکاری چاك کە راستەوخۆ دڵ تیایدا بەشداریدەکات بەو مانایەی کاتێك دڵ دەچێتە سەر ئەم تەریقەتە، ئیتر راستەوخۆ ئەم عشیقە تەجەلی دەبێت لە

١_ رسالة القلب، ابن تيمية، دار ابن الجوزي، طبعة الأولى، ١٩٩٠:ص ٢١.

ژیانی مرۆڤدا و هەرچی ئەو مرۆڤە بیکات بە دڵی مەعشوقە یانی بێ کەم کورِی ئەنجامدانی ئەو شتەیە لە ئەوپەڕی کەماڵی خۆیدا.

بەشێکی تری زانایانی ئیسلامی کە باسی دڵ دەکەن لە رووی چەمکەوە لێ دەڕوانن بۆ نموونە کاتێك دەڵێن (قلب كلّ شیء) واتە (لُبهُ وخالصهُ)[1] ،واتە کاتێك دەڵێن دڵی شتێك بە مانای جەوهەر و سەرەکیترین بەشی ئەو شتە، یاخود (قلب) بە مانای خودی عەقڵ لێکدەدەنەوە، یاخود بە واتای ترومپایەك کە پەیوەندی هەیە بە نیەتەوە، یاخود (قلب) لە (تقلبه)وە هاتووە بە مانای (بار گۆڕین)، چونکە زوو هۆگری شتێك دەبێت پاشان روو وەردەگێڕێت بۆ شتێکی دیکە[2]، یاخود بە مانای (فۆاد) لێکدراوەتەوە بە بەڵگەی ئایەتی ﴿كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ﴾[18]، کە هەموو ئەم رایانە شایەنی شرۆڤەی جیاوازن کە پێویست ناکات ئێمە درێژەی پێبدەین.

بەشێکی دیکەی زانایان هاتوون لە رووی شەرعییەوە لە کێشەی دڵیان کۆڵیوەتەوە کە ئەوانیش دابەشدەبن بەسەر سێ گرۆپدا.

١- **گروپی یەکەم:** گروپی سۆفیەکانن لەسەر ئەو باوەڕەن کە ئیدراکی دڵ بۆ شتەکان نورێکی ناوەکیە و مەعریفەی باڵاترە لەو زانستانەی دەخوێنرێت **(علم الظاهري)** هەروەك لە پێغەمبەر محمد دەفەرموێت **(استفت قلبك)** واتە راوێژ بە دڵت بکە[19]، ئەم گروپە سوسەکانی دڵ زۆر

---

١ _ أثر طمأنينة القلب وريبته في بني الأحكام الشرعية، د. سلمان نصر الراية، مجلة جمعية القدس، عدد (١): ص٢٠٣.

٢ _ حديث القلب، د. عبد المجيد البيانوني، طبعة الأولى، ١٤٢٣ هـ:ص ١٨٠.

بالآتر دەبینن لە زانست و لە خودی شەرعیش. دڵ بە یەکلاکەرەوەی چاکی و خراپی شتەکان دەزانن.

٢- **گروپی دووەم**: گروپی شەرع خوازەکانن کە جگە لە قورئان و سوننەت نەك (دڵ) بەڵکو هەموو شتێکی دیکە رەتدەکەنەوە.

٣- **گروپی سێیەم**: گروپێکن لەناو شەرع خوازەکاندا، بەڵام هەر (دڵ) بە چەقی مرۆڤ دەزانن و دەیکەنە سەنگی مەحەك لەو زانایانەش کە لەسەر ئەم باوەڕەن وەك (گبری ، غەزالی، رازی و .....تاد)

ئەحمەدی موفتی زادە

کاك ئەحمەد یەکێکە لەو زانا کوردانە ی کە خاوەنی جیهانبینی تایبەتی خۆیەتی لەسەر دین و کۆمەڵگا و مرۆڤ بە گشتی، کە جێگەی ئەوەیە شرۆڤەی گەورە گەورەی بۆ بکرێت، چونکە تازەگەری لە فکری ئەم زانایەدا نەك هەر دین بەڵکو دەستی گەیشتۆتە زۆر بواری دیکەشە. ئەوەی ئێمە کارمان پێیەتی ئەوەیە کە بۆچوونی دەربارەی دڵ و خوداناسیی نزیکە لە (مەحوی)یەوە، یاخود باشتر لەمە بڵێم ئەوەیە کە ئەم پیاوە کوردانە خوداناسی و خوداپەرستی کردوە و مەحویش کوردانە گوزارشتی لە هەستی قوڵی خۆی کردووە دەربارەی جیهان و مرۆڤ و خودا. کە هەست دەکەین خاڵی هاوبەشی زۆر هەیە، چونکە خوداناسی و خوداپەرستی کوردی خاوەن مۆرك و تایبەتمەندی خۆیەتی و جیاوازە لەو خوداناسی و خوداپەرستەی لای فارسەکان و عەرەبەکان و گەلانی تر هەیە، کە ئەم جیاوازیە زۆر بە روونی رەنگیداوتەوە لەناو شیعرەکانی مەحویدا تا ئەو جێگەیەی رەخنە لە (حەلاج) دەگرێت و دەڵێت نابێت حەلاج نازی لەیلا بکات بەسەر عالەمدا.

"باحەقیشی بێ لەبۆ مەنسوور (انا الحق) حەق نیە

شێتیە، مەجنوون ئەگەر بێ نازی لەیلایی بکا"

د.م،ل٥١

ئەوەی ئەحمەدی موفتیزادە دەیڵێت لەسەر دڵ و جیهانی دڵ تەواو وێکدێتەوە لەگەڵ ئەو مەبەستە قووڵەی لە قورئانیشدا هەیە، واتە ئەحمەدی موفتی زادە بەوەی کوردانە باسی دڵ دەکات هاوکاتیش یەکنوێنە لەگەڵ ئەو دڵەی قورئان ئاماژەی بۆ دەکات و دەیەوێت کە ئیمانداران هەوڵی بۆ بدەن، بۆ ئەوەی بۆچونی ئەحمەدی موفتی زادە شرۆڤە بکەین، ناچارین هانا بەرینە بەر کۆمەڵێك ڤیدیۆ کە لە سایتی یوتوبدا بڵاوکراوەتەوە لەو ڤیدیۆیەدا بەناوی (کەسایەتی مرۆڤـ) لە سایتی یوتوبدا باسی دڵ دەکات ئێمەش بینا لەسەر ئەوە بۆچوونەکانی نمایش دەکەین کاك ئەحمەدی جیهانی دڵ بە چەقی مرۆڤـ دەزانێت و بە جۆرێك گەر شیاوی ئەوەی هەبێت کە مرۆڤـ بگاتە ئاستە باڵاکانی مرۆڤایەتی و رەحم و خۆشەویستی بڵاوبکاتەوە ئەوا دەبێت ئەو مرۆڤە خەڵکی شاری دڵ بێت یاخود ئەهلی دڵ بێت.

هەموو پێدراوەکانی دیکەش وەك (عەقڵ، بینایی، بیستن، تێگەیشتن، هەوو هەستە جەستەیی و دەروونیەکانی دیکەش) وەك سەرباز و بەردەستی دڵ سەیر دەکات هەتا دڵ هەمیشە حەقیقەت گۆ بێت و نەکەوێتە ناو کێشەوەوە، دیارە ئەم بۆچونەشی لە خودی قورئانوەرگرتوە **((افلم یسیروا فی الارض فتکون لهم قلوب یعقلون بها))** حج، أیە: ٤٦.

ئەم ئایەتە باسی کردەی عەقلانی دەکات کە لە دڵدا ئەنجام دەدرێت، چونکە کاك ئەحمەد جیهانی دڵ و عەقڵ جیا دەکاتەوە لەگەڵ یەکتر بە

پێچەوانەی رای بەشێکی زۆری زانایانی عەرەبی کە خێرا هاتوون لە تەفسیری ئەم ئایەتەدا گوتویانە دل و عەقلّ یەك شتن.

دیارە کاك ئەحمەد قولّتر بۆ بابەتەکە رۆیشتوە، چونکە کاك ئەحمەد دلّ دەبەستێتەوە بە ئاکاری مرۆڤەوە، عەقلّیش دەبەستێتەوە بەو زانیاری و زانستەی وەدەستیهێناوە، بۆچونی وەهایە کە دەبێت مرۆڤـ کاربکات بۆ ئەوە ئەوەی بە عەقلّ دەیزانێت بیگوازێتەوە بۆ دلّی و لەوێشەوە ببێتە بەشێك لە کە سایەتی ئەو مرۆڤە، چونکە (دلّ) لای کاك ئەحمەد پێویستی بەوەیە بەخێو بکرێت و گەورە بکرێت تەنانەت کاری مرۆڤ لەوەدا دەبینێ کە خەریکی پەروەردەکردنی دلّی بێت هەتا ببێتە ئەو کەسەی کە خودا پەسەندی دەکات و هاوکاری دەکات، چونکە رای وایە ئەگەر دلّی نەبوو، با خاوەنی زانست و عەقلّێکی گەورەش بێت ئەوە ناتوانێت رەحم بە مرۆڤایەتی بکات و چاکەی لێ چاوەڕان بکرێت. ئەوەی کاك ئەحمەد داوای دەکات لە مرۆڤایەتی ئەو بارە سروشتیەی مرۆڤـە کە دلّی هەمیشە لە ئامادەباشیدایە بۆ ئەوەی ئەوە بکات کە خودا ئەیەوێت، چونکە بە تەنها دلّ دەتوانێت پارێزگاری لە مرۆڤـ بکات بەوەی خودا ون نەکات.

دیارە دەبێت ئەوەش رەچاو بکەین مەبەستی لەم دلّە ئەو دلّەیە کە بە پێی سیستەمی خودا پەیدا بووە، وە ئەگەر نا دلّیش هەیە وەرگەڕاوە و خودا لێی بێ بەریە

هەروەك لە قورئاندا نموونەی زۆر هەیە کە بە ناوەکانی (قلب الّعمی (دلّی کوێر)، القلب الغافل (دلّی بێ ئاگا)، القصوه القلب .... تاد).

هەموو ئەو دلاّنە بەناو سیستەمێکی دیکەدا رۆیشتوون کەدوورن لە خودا و دورن لە فکر و بینین و بیستن و تێگەیشتن. ئەوەی کاك ئەحمەد دەیەوێت

ئەو دڵانەن کە لە قورئاند بە (قلب سلیم، قلب منیب، قلب المگمئن، القلب المهتد .... تاد)، ﴿قلوب الذين اتبعوة راءفة ورحمةو﴾ حدید: ٢٧، کە رێگای بەدەستهێنانی ئەم دڵە هەر ئەو رێگایانەن کە گەورە خوداپەرستانی مێژوو پێگەیشتوون دیارە (مەحوی)یش، رێبواری ئەم رێگەیەیە و دەیەوێت بگاتە ئەو ئاساتە باڵایە هەتا لە خودا نزیك ببێتەوە، چونکە مەحوی باش لەوە تێگەیشتووە کە دنیا جێگەی خۆشی تیا نیە ئەگەر نەتوانێت بە شوێن ئەم دڵەدا بگەڕێت. گەڕانی مرۆڤـ و ژیانی مرۆڤـ بۆ وەدەستهێنانی ئەم دڵە ژیانێکە دەتوانین ناوی بنێین ژیان، بەڵام ئەم رێگەیەش بۆ مەحوی هەروا سادە و ساکار نیە. یەکەم هەنگاوی ئەوەیە کە ئەو بەشەزانین و مەعریفە عەقڵیەی کە هەیەتی و جۆرێك لە دەسەڵاتی مەعریفی پێ پەیداکردوە دەست بەرداری بێت و فرێی بدات. ئەو کەسایەتیەشی بە هۆی ئەم مەعریفەیەوە بەدەستی هێناوە لەناوی بەرێت. هەتا (خودا – یار) بە پیریەوە بچێت و ئاوری لێداتەوە.

ب_ خۆنەویستن لەبەر یار ویستن:-

مەحوی دوای ئەوەی شەڕەکانی تەواو دەکات و بەو مەعریفە عەقڵیە کە هەیەتی خۆویستانە مامەڵە دەکات و بەردەوام بەرامبەرەکان رەتدەکاتەوە لەبەر ئەم هەڵویستانەشی (یار –خودا) لێ ی دوور دەکەوتەوە. جەوهەری رێگاکەشی ئەوە بوو بگاتەوە بەیار. بۆیە ئیتر دڵی مەحوی دێتە مەیدانەکەوە و جارێ وەك یەکەمین هەنگاو دەست دەکات بە خۆنەویستن و لەخۆدان. بەجۆرێك هەموو ئەو دەسەڵات و کەسایەتی و شوناسەی هەیەتی کە بەهۆی

مەعریفە عەقڵیەکەوە وەدەستی هێناوە وەلای بنێ و یەکسانی بکاتەوە بە سفر. چونکە مەرجی یار یاخود جیهانی دڵ جیهانێکە شەڕی تێدانیە. دەسەڵاتی تێدانیە رەتکردنەوەی تێدانیە .

مرۆڤ دەبێت خۆی پاك بکاتەوە لەهەموو ئەو ژەنگ و ژارە بۆ ئەوەی ئامادەی ئەوەبێت یار حزور پەیدابکات. جەوهەری دین و خوا پەرستیش ئەوەیە مرۆڤ بەردەوام ئەو رایەڵانە بپچڕێنێت کەدەیبەستن بەدنیاوە خۆی وابەستەی جیهانی یار بکاتەوە. چونکە ژیانێك کەحەقی ژیان بێت ئەوەیە مرۆڤ لەگەڵ خودایابێت، بەڵکو چاوەڕوانی مرۆڤ ئەوکاتە مانا پەیدادەکات کەهەمیشە چاوەرێی ساتی هاتنی یار بکات. بۆیە مەحوی ئیتر رێ دەگرێت و ئازایانە قۆڵی لێ هەڵدەمالێت و دەست دەکات بەکوشتنی هەموو ئەوبەشانی کەسایەتی وبوونی خۆی کە عەقڵ تێیدا حاکمە، بەڵکو کەسایەتیەك هەڵدەبژێرێت کەیار قبوڵیەتی با ئەو کەسایەتیەش لەدەرەوەرا بە زەلیلی و داماوی دەرکەوێت. چون مەحوی عەشقی یارە ئیتر چوونە سەردار بەلای ئەوەوە کەمردنە زۆر بەبەهاترە لەژیانێك کە (یار– خودا) تێدا حزووری نەبێت .

لە ئولکەی عیشقەدابێچوونە سەردار

بە ئاسانی مەزانە چوونە سەردار

هەیە گەر عیشقی سەرداری لەسەرتا

بکە مەشقێ لەوانەی چوونە سەردار

(د م ل١٧٥)

مەحوی باش دەزانێت گەر بێت و مردن لە پێشی خۆی دانەنێت ئەوا ناتوانێت بەرێگای عیشقدا بڕوات، چونکە عاشق دەبێت واز لەمەعشوق

نەهێنیٚ بۆ هیچ شتێك و دەبێت ئەم بەڵێنەشی بباتە سەر. واتە گەر کەوتە نێوان مردن و یارەوە. هەر دەبێت یار هەڵبژێرێت و سڵ لەمردن نەکاتەوە، بۆیە پەتی سێدارە و هەڵواسین عاشق سارد ناکاتەوە لەعیشقەکەی. مەحویش لەبەر ئەوە هەوای ئەوە لەسەریایەتی کەببێتە سەردارێك لە عیشقدا وناوی هەبێت ئەوا دەبێت سێدارەش رەچاوبکات لەم رێیەدا.

موحەققەق هەر کەسیٚ مەسلەکییە حەقق و حەققیە مەنزوور

سلوکی چوونە سەردارە، تەریقەی پیریە مەنسوور

(د م ل١٦٢)

ئەمە ئەوبریارە سەختەیە کەهەموو ئیمانداریٚکی راستەقینە پێیدا دەڕوات بۆ ئەوەی شایەنی ئەوەبێت خودا وەکو عاشق قبوڵی بکات. نەك هەر ئەوە بەڵکو عاشقان رێگەی خودا دڵداری لەگەڵ مردندا دەکەن و بانگی ئەجەل دەکەن، چونکە ئەوەی یارانی راستەقینەی لێیە بەرزەخە و مرۆڤ بەمردن دەگاتە ئەو جێگەیە و لەگەڵ عاشقانی خودایا دەژێت. بۆیە مردن جێگەی ترس نیە، بەڵکو دڵخۆشیە بۆعاشق و عاشق ئەو مردنە پیرۆز دەکات .

پاشان مەحوی دێتەوە ناو واقیع و دەبێت مردنێکی رەمزیش هەیە بیچێژێت . ئەویش کەوتنە بە سەر پێی یار و حساب نەکردنە بۆ خود. کە بەئەندازەی پوشکێك سەنگ وقورسایی نیە و مرۆڤێکی بیٚ کەڵك و زیادە و مەگەر هەر خودا خۆی ئاوڕی لێبداتەوە .

پرسرا حالْم، کە من کەوتم لە بەر پێیادرێژ

ئەو وتی هەر سێبەری دیوم بووە سەرسام و گێژ

(د م ل١٨٣)

لێرە قۆناغێکی تازە دێتە ئاراوە ئەویش ئەو مردنە رەمزییە کە مرۆڤ هەست دەکات هیچ نیە لەسەر ئەم هەسارەیە و تەنانەت بەکەڵکی خۆشی نایەت نەك دەوروبەر . ئەم حاڵەتە حاڵەتی تەسلیم بوونی مرۆڤە بەرامبەر خودا و بە مرۆڤەکانی دیکەش . مرۆڤ بەرگری تیا نامێنێت. ئەو کاتە خودا وەك تارماییەك خۆی نیشان دەدات لەدڵی مەحویدا. مەحوی هەر بەو تۆزە هەستکردنە مەست دەبێت و خەریکە هەموو ژان و ئازارەکانی بیردەچێتەوە. ئەو درێژ بوونە حاڵەتی تەسلیم بوونی مەحویە پاشان دەست بەردارنییەتی لە کەسایەتی خۆی و ئەو دەسەڵاتە رەمزیەش کە هەیەتی لەکۆمەڵگادا. بەم تەسلیم بوونە مەحوی چانسی ئەوەی بەردەکەوێت کەیار حاڵی بپرسێت و ئاوڕی لێبداتەوە. مەحوی بەردەوام وەرزشێکی دەروونی ئەنجام دەدات ئەویش ئەوەیە حیساب بۆ خۆی نەکات لەبەرامبەری خوادا، بەڵکو ئەوە دەدۆزێتەوە کە هەتا چەند مرۆڤ حساب بۆ خۆی نەکات و زەلیل زەلیل دابنیشێت ئەوە خودا ئەوەندە بەپیر مرۆڤەوە دەڕوات. ئەم خۆنەویستیە هەروا سادە وساکارنیە، بەڵکو ئازایەتی دەوێت کەمرۆڤ واز لەخۆی لە(ئارەزوو –دەروون –رەمەکەکان – حەز و خولیا...تاد) بهێنێت. پاشان ئەم نهێنیەش بپارێزیت بۆ ئەوەی کەس بە پەیوەندی نیوان ئەم وخودا نەزانێت ئەم رێگەیە رێگەی مەرد و چاونەترسانەکانە .

دیارم دەیری عیشقە جیٚ بە سووتن بیٚ لە ویٚ دەگرم

کە من مشتیٚ چلٚ و چیٚوم، بەچی بم، کەڵکی کیٚ دەگرم

(د.م.ل ٢٦٠)

مەحوی بەردەوام دەبێت لەسەر خۆیەکسانکردنەوەی بە سفر، چونکە دەزانیٚ خودا مرۆڤی بە رووتی دەوێت رووت لە هەموو خۆ بەشت زانینێك لە بەردەم خودا و مرۆڤیشدا .

واتا هەر ئەوەنیە مرۆڤ لەبەردەم خودایا خۆی بەهیچ حیساب نەکات، بەڵکو زۆرجار تاقیکردنەوەی مرۆڤ لەوەدایە کەلەبەرامبەر خەڵك بەتایبەت ئەو کەسانەشی کە ئەم حسابیان بۆ ئەکات و لەچاویان دەترسیٚ. دەبێت لەوکاتەی یاخود لەو شوێنەی ئەو پێی تێکدەچێت و سەرسەختە بۆی . لەوێدا خۆی نەوێت و سفر بکاتە خاڵی وەستانی، چونکە زۆرجار خودا بەندەی خۆی بەو تاقیکردنەوەدا دەبات و دەیەوێت لەوئاگرەدا بسوتیٚ. تەسلیم بوون بەخودا لەناو مرۆڤدا ئاسانترە لە تەسلیم بوون بەخودا لەواقیعدا. هەرچی هی ناو مرۆڤە واقیعی نیە وئازایەتی گەرەك نیە. بەڵام لەواقعدا ئازایەتی گەرەکە. بۆیە مەحوی دەچێتە ئەو جێگەیەی کەسوتانی لێیە و ئەوە هەڵدەبژێرێت. واتە مەحوی حەزی بەتاقیکردنەوە قورسەکانە .ئەمەشی بۆ ئەوەیە کەباش دەزانێت خودا لەو جێیانەی مرۆڤ پێی قورسە . لەوێدا باشتر و روونتر نوری خۆی تەجەللی دەکات. مەحویش رێبوارێکی ماندوە و عاشقی خودایە. بۆیە مەیلی لەوەیە خودای لەلا بیٚ با هەموو عالەمیش وەلای نێن. گرنگ بۆ ئەو حزوری خودایە ئیتر با عالەم هەر غایب بێت .

عیشق ئاگرێکە بەربووە هەر کەس، دەبیٚ بە کەس

گەر رۆژە رەش وەکو شەوە بیٚ، بوو بە شەوچراغ

(د.م.ل٢١٢)

ئیتر مەحوی بەرۆکی ئەو حیکایەتە بەرنادات، حیکایەتی بانگهێشتی خودا بۆ سەر عەرشی دڵ. ئیتر بەندە دەکەوێتە ناو دۆزینەوەی خودا

لەهەموو چرکەساتێکدا. بەجۆرێك ئاگر وکوشتن ونەمان ساردی ناکەنەوە، چونکە گەر شتێك لەمرۆڤدا وەدەستبێت بەرهەمی ئەو سوتان وکوشتن و برینەیە. واتە مەحوی کاتێك دەسوتێت بەگڕی عیشق، دووبەش لەمەحویدا دەچنە ناو ئەم ئاگرەوە. یەکەمیان عەقڵی مەحوی ودووەمیشیان دڵییەتی .

ئەوەی ئەسوتیٚ ونامینیٚ عەقڵە. بەڵام ئەوەی دەبێتە (کەس) بەو مانایە دادەمەزرێت و دەردەکەوێت (دڵ)ە. ئەم (دڵ)ە پاڵپشتی شوناسی کەسەکە دەکات وناسنامەی پێدەبەخشیٚ و رێنموویی دەکات، چونکە پێشتر (عەقڵ) لەساحەکەدا بوونی هەبوو بەرنامەرێژی دەکرد بۆ مەحوی بەوەی چۆن بیرکاتەوە چۆن بژێت، بەڵام کەئاگری عیشق داگیرسا ئیتر عەقڵ بەرگەناگریٚ و هەپروون بە هەپروون دەبێت و نامێنی. ئەوەی دەمێنیتەوە دڵێکی ساف و بێگەردە، کە وەك ئیبراهیم ئاسا لەئاگردا هەمیشە بەسەلامەتی دێتەدەرەوە باهەموو ئاماژە عەقڵیەکانیش هەر سوتان بکەنە کۆتایی، بەڵام دڵ خودان یاسای خۆیەتی و ئەوەی عەقڵ بەشەوی دەزانێت لەچرکەساتێکدا دەبێتە شەوچراغ و رۆژی رووناك .ئەمەش نهێنی دڵە و ئاشکرابوونی سەختە .

مەحوی ئیتر لەم عیشقە تێدەگا و دەزانێت دەبێت ئەم عالەمە بڕواتە ناو بەرستشەکانیشەوە، چونکە پێی وایە گەر مرۆڤ خەریکی ئەم بانگهێشتە نەبێت و ئاگای لیٚ نەبێت ئیتر عیبادەتەکانیشی بیٚ روح وبیٚ مانا دەمێنێتەوە

بەخودا قەسەم لەگەڵ دڵی خاڵی لە سۆزی عیشق.

تەکراری حەرفە بەس دەمی پڕ لە یاخودا خودا

(د م ل٣٩)

مەحوی هاوکێشەیەکی ئاڵۆز دادەنێت کەبەو هاوکێشە مرۆڤ دەتوانێت بگاتە ماناو کرۆکی هەموو ئەو عیبادەتانەی خودا بۆ بەندەکانی داناوە

مەحوی برواشی وایە بێ حازربوونی توخمەکانی ئەو هاوکێشەیە، ئەو عیبادەتانە وەك (نوێژ ،دوعا ،زیکرکردن .....تاد) هەمووی دووبارە کردنەوەی کۆمەڵە وشەیەکن کە رۆژانە دەیانڵێینەوە. هاوکێشەکەش (دڵ، سۆزی عیشق). دیارە مەحوی سەنتەری ئەم هاوکێشەیە دیاریدەکات ئەویش (دڵ)ە. ئەم دڵەش دەبێت (سۆزی عیشق) تێدابێت . بەکارهێنانی (سۆز) جێگەی هەڵوێستکردنە، چونکە خۆشویستنی خودا، ترس لەخودا، پاڕانەوە و تەمابوون لە خودا هەموویان لەبازنەی (سۆز – شعور)دا ئەنجام دەدرێت. لەبەر ئەوەی پەیوەندی لەنێوان خودا ومرۆڤ پەیوەندیەکی عەقڵی نیە گومان وەك توخمێك بوونی هەبێت، بەڵکو پەیوەندیەکی سۆزداری شعوریە. کەمرۆڤ هێند خودای خۆشدەوێت خۆی لەبیردەچێتەوە، بەڵام لە پەیوەندی عەقڵیدا مرۆڤ خۆی خۆش ئەوێت و ئەویتر لەبیردەباتەوە. بۆیە مەحوی سۆزی دڵی ئاراستەی خودا دەکات و عیبادەتەکانیش پڕدەکات لەو سۆزە هەتا بەردەوام بێت لەو پاڵەوانێتیەی مەبەستیەتی ئەنجامی بدات. ئیتر کە ئەم خۆشیە ئەبینێ(عەدەم) هەڵدەبژێرێت بەسەر (بوون)دا، چونکە لە (بوون)دا مرۆڤ قوربانی ناکات بۆ شتەکان، بەڵکو شتەکان دەکاتە قوربانی خۆی، بەڵام لە (عەدەم)دا قوربانی ئەنجام دەدات بەنەفسی خۆی بەماڵی خۆی بۆ چی؟ بۆ ئەوەی بەرەو کەماڵ، بەرەو ئەوە بڕوات شایەنی ئەوەبێ خودا وەك خۆشەویستێکی خۆی قبوڵی بکات. ئەمەش جیاکردنەوەی جیهانی ماددە و رۆحە. جێ هێشتنی ماددەیە بۆ رۆح. بۆ گەورەبوونی ناوەوەی مرۆڤ . بۆ گەورەکردنی ئەو پانتاییەی لە دەروونیدا خودا پەرستی تێدادەکات.

بێ چوونە عەدەم، پەی بە سۆراغی دەمی نابەی

فایز ببە بەم گەوهەرە لەو بەحرە بە رۆچوون (دم ل٢٨٧)

سەرچاوەکان

کوردییەکان/

١) د. إدريس عبد الله، کوردناسی، چاپخانەی منارە، چاپی یەکەم، هەولێر: ٢٠١٢.

٢) د. ئەورەحمان حاجی مارف، وشەی زمانی کوردی، چاپی کوڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٥

٣) ئەرەستۆ، هونەری شیعر (شیعر ناسی)، و: عەزیز گەردی،چاپخانەی گەنج، خانەی چاپ و پەخشی ڕێنما،سلێمانی،٢٠٠٤.

٤) ئیدیۆم چەشن و پێکهاتنی لە زمانی کوردیدا، شیلان عومەر حسین، چاپخانەی رەنج، مەڵبەندی کوردۆلۆجی، سلێمانی، ٢٠٠٩.

٥) ئیمامی غەزالی، کیمیای بەختەوەری، و: فەخری ئامێدیان، ناوەندی بڵاوکردنەوەی شەمیم، سنندج، چاپی یەکەم، سنە، ١٣٨٨ هەتاوی.

٦) ئیمانویل کانت، رەخنەی عەقڵی پەتی، وەرگێڕان: سۆران عومەر، ساڵی ٢٠١٤، سلێمانی.

٧) بەختیار عەلی، تاماتەمی گوڵ تاخوێنی فریشتە، ب چا، چاپخانەی رەنج، لە بڵاوکراوەکانی نێوەندی رەهەند بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی، ٢٠٠٦

٨) بەختیار عەلی، گەڕان بۆ ماناکانی دیکەی شیعر، گ رامان، ژ ٢٠٠٢،٧٢

٩) بەختیار علی، تا ماتەمی گوڵ، تا خوێنی فریشتە، بەرهەمە شیعرییەکان، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی، ٢٠٠٦.

١٠) جیسنی تیسمەن، و چنور فەتحی و سەعید کانی، فەلسەفە بە زمانی سادە، چاپیەکەم، ساڵی ٢٠٠٩، هەولێر

١١) د. عبد الرحمن قاسملو، کوردستان و کورد، و : عبد الله حسن زادە، چاپی هەشتەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی رۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠١٤

١٢) د. عبد الواحید ئەلوافی و د. إبراهيم عزيز إبراهيم، زانستی زمان، چاپی یەکەم، چاپخانەی رۆشنبیر، هەولێر، ٢٠٠٧

١٣) د. مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، دەزگاری ئاراس، چا یەکەم، هەولێر، ٢٠٠١
١٤) د. نەریمان خۆشناو، پ.ی. ناوخۆش، د. ئیدریس عبداللە، کۆردۆلۆجی، چاپخانەی هێڤی، چاپی سیازدەهەم، هەولێر، ٢٠١٤.
١٥) د.عیزەدین مستەفا رسول، لێکۆڵینەوەی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، چا دووەم، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی، ١٩٧٩
١٦) سیسیل جۆن ئیدمۆنس، کورد تورك عەرەب، و: حامید گەوهەری، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.
١٧) شوکر مستەفا، سەرچاوەکانی بیروباوەڕی کوردەواری، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، بەڕێوەبەرایەتی رۆشنبیری رامان، هەولێر، ٢٠٠٦
١٨) گیروگرفتەکانی زارەوە دانان لە زمانی کوردیدا، محمد وەسمان، هەولێر، ٢٠٠٤
١٩) قەناتی کوردۆ (کوردۆیڤ) هەندێك بیر و رای هەلە لەبارەی زمان و مێژووی کوردەوە، و: ئەورەحمانی حاجی مارف، چا کۆری زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٣
٢٠) قوبادی جەلیزادە، شەهید بە تەنیا پیاسە دەکات، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٧
٢١) کیمای بەختەوەری،غەزالی، و فەخرەدین ئامیدیان،چا یەکەم، سنە
٢٢) مارتین ڤان برۆنسن، ئاغا و شێخ و دەوڵەت، بەرگی یەکەم، وەرگێڕانی: کوردۆ، چاپی چوارەم، سلێمانی، ٢٠٠٣.
٢٣) مەسعود محمد، و حەکیم کاکە رەش، زمانی کوردی، لە بڵاوکراوەکانی رێکخراوی زمانناسی، ژمارە ٢٧، هەولێر، ٢٠١٤

عەرەبییەکان/

١) ابن تيمية، رسالة القلب، دار ابن الجوزي، طبعة الأولى، ١٩٩٠
٢) أثر طمأنينة القلب وريبته في بني الأحكام الشرعية، د. سلمان نصر الراية، مجلة جمعية القدس، عدد (١)

٣) احمد امين، النقد الأدبى، الطبعة الرابعة، دار الكتاب العربى،بيروت، ١٩٦٧
٤) باسيلي نيكيتين، الكرد، دراسة سوسيولوجية وتاريخية، ترجمة: د. نوري طالباني، الطبعة السادسة، أربيل، ٢٠١٢
٥) د. خالد نعيم الشناوي، إشكالية الفقة فى النشاة والاصل.
٦) د. عبد المجيد البيانوني، حديث القلب، طبعة الأولى
٧) د.حسام الخطيب، الادب الاوروبى، ب ط، مكتبة اطلس، دمشق،١٩٧٢
٨) روز غريب، تمهيد فى النقد الحديث،ط الاولى،دار المكشوف،بيروت، لبنان،١٩٧١
٩) سلمان زيد سلمان، القلب ووظائفه في الكتاب والسنة، رسالة ماجستير، جامعة أم القرى، مكة المكرمة، ١٤١٠ هـ
١٠) الشهيد العلامة مرتضى مطهري، المعرفة العقلية والقلبية، جمعية المعارفة الإسلامية الثقافية، طبعة الأولى، ٢٠١٣
١١) عبد الله العروي، مفهوم الدولة، طبعة التاسعة، مركز ثقافي عربي، الدار البيضاء، المغرب، ٢٠١١
١٢) محمد غزالي ت (٥٠٥ هـ)، إحياء علوم الدين، بيروت، دار المعرفة.
١٣) هيجل، العقل فى التاريخ،المجلد الاول، ت: د امام عبدالفتاح امام، طبعة الثالثة
١٤) ويليام.ك. و ينمرات و كلينث بروكس، النقد الحديث تاريخ موجز،الجزء ١٤_ الرابع،ت: د.حسام الخطيب،محي الدين صبحى مطبعة جامعة دمشق، ١٩٧٦

ئەنتەرنێت/

١_ **نشأة اللغة**، www.agavgam.com

پێرست

بابەت	لاپەڕە
کوردۆلۆژی	٥
چەمك و زاراوەی کوردۆلۆژی	٧
شوناس چییە؟	٨
شوناسی کورد	٨
مێژوو	١٣
مێژووی کورد	١٥
یەکەم: زەینەفۆن	١٥
دووەم : تیۆری مینۆرسکی	١٦
سێیەم: تیۆری جافیتك و لۆك	١٦
چوارەم: کوردەکان	١٦
هیگل بەم شێوەیە جۆرەکانی مێژوو دیاریدەکات	١٧
١- مێژووی واقعی (کارەکی)	١٧
٢- مێژووی تیۆری	١٩
٣- مێژووی فەلسەفی یاخود مێژووی روح	٢١
١- دۆزینەوەی رۆحی کورد لە دەرکەوتەکانیدا	٢١
نموونەی یەکەم: سەلاحەدینی ئەیوبی (١١٣٨ ز ١١٩٣)	٢٢
نموونەی دووەم: قازی محمد (١٩٠٠ ١٩٤٧)	٢٤

بابەت	لاپەڕە
نموونەی سێیەم: مەلا مستەفای بارزان (١٩٠٣– ١٩٧٩)	٢٥
٢ـ دۆزینەوەی ڕۆحی کورد لەخۆیدا	٢٧
جوگرافیا	٢٩
جوگرافیای کوردستان و کاریگەری لەسەر کەسایەتی کورد	٣١
١– ئاژەڵداری	٣٣
٢– کشتوکاڵ	٣٥
تایبەتکارەکانی کوردبوون	٣٦
١–زمان	٣٧
٢–خاك	٣٩
٣–ئایین	٤١
٤ ـ کەلتور	٤٣
٥ ـ ڕەچەڵەك	٤٤
٦ـ هەستی وەك یەکی کوردبوون	٤٥
زمان	٤٧
تیۆرەکانی سەرهەڵدانی زمان	٤٩
گروپی یەکەم	٤٩
گروپی دووەم	٥٠
زمانی کوردی	٥٣
١– ناوچەی هەستی زمانی	٥٦
٢– زمانی کوردی و عەقڵی داهێنەر	٥٧

بابەت	لاپەڕە
٣ـ توانستەکانی زمانی کوردی و بەکارهێنانی وشە	٥٩
ئەدەب	٦١
(مێژووی ئەدەبی کوردی)	٦٣
بەشەکانی ئەدەبی کوردی	٦٥
١) ئەفسانە	٦٥
٢) داستان	٦٦
٣) گۆرانی	٦٦
٤) پەندی پێشنیان و قسەی نەستەق	٦٦
٥) گاڵتەوگەپ	٦٧
٦) مەتەڵ	٦٧
سەرچاوەکانی بیری ئەدەبی کوردی	٦٨
١ـ جەستە وەك سەرچاوەی بیری شیعری کوردی	٦٩
أـ لایەنی غەریزی جەستە وەك سەیرگە	٧٠
ب ـ لایەنی جوانناسی جەستە وەك سەیرگە	٧٢
٢_ دەروون وەك سەرچاوەی بیری شیعری کوردی	٧٣
٣_ عەقل وەك سەرچاوەی بیری شیعری کوردی	٨٤
٤_ دڵ وەك سەرچاوەی بیری شیعری کوردی	٩٩
أ_ بیروڕاجیاوازەکان دەربارەی دڵ	٩٩
ب_ خۆنەویستن لەبەر یار ویستن	١١٠
سەرچاوەکان	١١٧

Sulaymaniyah
Bakhtaran